

NÅR SORGEN KOMMER I SKYGGEN

En emotionssociologisk undersøgelse af
bedsteforældres sorg

Caroline Kongste

Kandidatspeciale

Sociologi, 10. semester 2021

Aalborg Universitet

Vejleder: Michael Hviid Jacobsen

Maj 2021

Antal anslag: 166.800

INDHOLDSFORTEGNELSE

ENGLISH SUMMARY.....	3
FORORD	5
LÆSEVEJLEDNING	6
Kapitel 1	
Indledning: Bedsteforældres sorg – når sorgen bliver overset, uberettiget og tavs.....	7
DEL I: SORGENS VÆSEN HOS BEDSTEFORÆLDRE	8
SORGEN I ET SOCIALT- OG SAMFUNDSMÆSSIGT PERSPEKTIV.....	9
DEN SOCIALE REGULERING AF BEDSTEFORÆLDRES SORG	11
DEL II: FORSKNINGSOVERSIGT	12
KARAKTEREN AF BEDSTEFORÆLDRES SORG	12
BEDSTEFORÆLDRES ROLLE I DEN SØRGENDE FAMILIE.....	13
UMYNDDIGJORT OG SKJULT SORG	14
PROBLEMFOMULERING.....	17
Kapitel 2	
Metodologi og metode: Hvordan erkendes og undersøges bedsteforældres sorg?	18
ET HERMENEUTISK- OG FÆNOMENOLOGISK AFSÆT FOR FORSTÅELSE OG FORTOLKNING.....	19
OPERATIONALISERING – EN ADAPTIV TILGANG	21
ADGANG TIL OG UDVÆLGELSE AF INFORMANTER	23
DET SEMISTRUKTUREREDE LIVSVERDEN INTERVIEW	24
TRANSSKRIFTION OG KODNING	26
FORSKNINGSETIK OG SENSITIV FORSKNING.....	26
INDDRAGELSE AF EGNE FØLELSER	28
KVALIATIVE FORSKNINGSKRITERIER.....	29
Kapitel 3	
Teoretisk grundrids: en indføring i specialets orienterende begreber	31
ORIENTERENDE BEGREBER	32
FØLELSEREGLER.....	32
FØLELSESARBEJDE	33
FRONT- OG BACKSTAGE.....	34
UMYNDIGGJORT SORG	35
Kapitel 4	
Specialets analyse.....	38
ANALYSESTRATEGI	39

DEL I: NÅR DET UTÆNKELIGE SKER - BEDSTEFORÆLDRES EMOTIONELLE OPLEVELSER EFTER TABET AF ET BARNEBARN	40
SIGNIFIKANT TAB OG TABTE DRØMME	40
SORGENS UVIRKELIGHED	43
NIVEAUDELT SORG	44
DELKONKLUSION	45
DEL II: FØLELSEREGLER FOR BEDSTEFORÆLDRES SORG	47
UBETYDELIG SORG – NÅR SORGEN IKKE BETRAGTES SOM VÆSENTLIG	47
MISKREDITERET SORG – NÅR SORGEN IKKE LÆNGERE MÅ FINDE STED	50
BEDSTEFORÆLDRES SORG I ET SPÆNDINGSFELT MELLEM TABU OG ÅBENHED	52
DELKONKLUSION	54
DEL III: FØLELSESARBEJDE OG HÅNDTERINGSSTRATEGIER	56
SKJULT OG TAVS SORG – NÅR SORGEN MÅ FORTIES OG TILBAGEHOLDES	56
DOBBELTSIDET FØLELSESHÅNDTERING - TILSIDESÆTTELSE AF SORGENS UDTRYK I DEN NÆRE FAMILIE	59
ITALESÆTTELSE AF SORGEN	62
DELKONKLUSION	63
Kapitel 5	
Diskussion og konklusion	65
DISKUSSION: BEDSTEFORÆLDRES SORG I ET NORMATIVT LANDSKAB	66
KONKLUSION	69
LITTERATURLISTE	74
BILAG	83
BILAG 1. INFORMANTBESKRIVELSE	83
BILAG 2. MAIL OG OPSLAG TIL RELEVANTE ORGANISATIONER	83
BILAG 3. INFORMERET SAMTYKKEERKLÆRING	86
BILAG 4. INTERVIEWGUIDE	87
BILAG 5. SØGEORD TIL LITTERATURSØGNING	91
ØVRIGE BILAG (VEDLAGT I SELVSTÆNDIGT DOKUMENT)	
BILAG 6. TRANSSKRIBEREDE INTERVIEWS	
BILAG 7. UNDERSKREVNE SAMTYKKEERKLÆRINGER	

ENGLISH SUMMARY

This master thesis explores grandparents' experience of grief following the death of a grandchild in a sociological context and in cooperation with the Danish national association Liv&Død. Grandparents' grief is a limited research field both nationally and internationally, and therefore grandparents have been labeled "the forgotten grievers". The few studies that have examined grandparents' grief indicate that grandparents experience a significant loss and a "double grief" attached to the loss of their grandchild and their own adult child's grief. Current research suggests that grandparents experience a lack of social support and recognition of their grief in society, leading to a hidden and often isolated grief. This thesis examines grandparents' experience of grief and combines this with a societal perspective on how their grief may be influenced by societal norms and feeling rules about grief in the Danish culture. With this background, the main research question of this master thesis is: *How do grandparents experience and manage the grief after losing a grandchild, and how can this be understood in the light of societal norms and feeling rules about grief?*

METHOD AND METHODOLOGY

This study uses an explorative qualitative design to examine grandparents' grief. The empirical data is conducted from semi-structured in-depth interviews with 14 grandparents, who have lost their grandchild for various reasons. The thesis combines a hermeneutic interpretive approach with an exploratory phenomenological openness to understand grandparents' grief as a social phenomenon. The research design is inspired by the adaptive approach by Dereck Layder (1998) and combines induction and deduction as well as structure and agency through the research process.

THEORY

The theoretical framework is based on the adaptive approach and is studied through orienting concepts. The thesis mostly derives its theoretical lens from the sociology of emotions as well as research in grief represented by the concept of *feeling rules* and *emotion work* by Arlie Hochschild, the concepts of *frontstage* and *backstage* by Erving Goffman and Kenneth J. Doka's conceptualization of *disenfranchised grief*.

FINDINGS

Analysis part I shows that the grandparents experience a profound grief causing different ambivalent emotions and affecting their physical and mental health. The death of a grandchild appears to be a significant turning point in the grandparents' everyday lives, where the death is considered both unreal and unfair as it interrupts with the generational order of deaths. Grandparents' grief is connected to the fact that they can no longer experience the future they had hoped and dreamed for with the grandchild.

Memorial rituals and narratives are an important component in grandparents' mourning as it helps them to create presence to their deceased grandchild in their everyday lives. The grandparents experience a level-divided grief, which is associated with witnessing the immediate family in an intense grief.

Analysis part II shows four different feeling rules, which create a special framework for grandparent's grief. The feeling rule *insignificant grief* is relationship-oriented and describes how the grandparents' relation to the grandchild does not legitimize a grief reaction, and further, that their grief is placed in the shadow of their adult child's loss. The feeling rule *discredited grief* is time-oriented and describes how the grandparents' surroundings find that their grief must not last too long, and as such, that they must move on quickly. The feeling rule *grief as a taboo* is status-oriented and describes how a child has a special status in society, making grandparents' grief a taboo, which is associated with silence and embarrassment. All these three feeling rules can contribute to disenfranchising grandparents' grief in different degrees and variations. The last feeling rule *openness about grief* is context-oriented and describes how grandparents in specific contexts with close friends, colleagues, and family, experience a space where they can express their grief without having to worry about being met with negative reactions.

Analysis part III shows that many of the grandparents in this study developed different *hide-* and *withdrawal strategies* to be able to live up to the first three feeling rules. These strategies consist of grandparents downplaying their grief in the interaction with friends, acquaintances, and colleagues, as they do not wish to appear inappropriate or be met with negative sanctions. The withdrawal strategies consist of grandparents withdrawing from social relationships and mourning privately because they experience no space for their grief in their surroundings. Several of the grandparents use *double-sided emotion management*, where they must deal with both their own grief and their adult child's grief simultaneously, which means that they must neglect their own emotions and needs in order to be a good support for their adult child. For some of the grandparents, the oppression and withholding of their own grief leads to a delayed grief reaction. A small proportion of the grandparents used an *openness strategy*, where they actively chose to articulate and express their grief in social interactions regardless of how the surroundings reacts, and thereby, try to break with the disenfranchisement, silence, and societal taboo regarding their grief. The thesis concludes that grandparents' grief exists in a normative landscape and a field of tension, where their grief is negotiable and under social influence by different societal norms and feeling rules. Most of the grandparents try to live up to the social expectations about their mourning role, but a smaller proportion of the grandparents also attempts, through openness and acts of resistance, to influence for a change towards a greater acceptance and recognition in society's understanding of their grief.

FORORD

Nærværende speciale, omhandlende bedsteforældres sorg i forbindelse med tabet af et barnebarn, er udarbejdet på kandidatuddannelsen i Sociologi på Aalborg Universitet.

Først skal der lyde en dybfølt tak til de medvirkende bedsteforældre i undersøgelsen. Tak for jeres åbenhed, ærlighed og spændende perspektiver. Uden jeres deltagelse ville specialet ikke have været muligt. Jeg sætter meget stor pris på, at I har ønsket at dele jeres personlige fortællinger med mig.

En umådelig stor tak til Landsforeningen Liv&Død for sparring undervejs i processen, formidling af kontakt til relevante organisationer og informanter og ikke mindst for at stille et kontor til rådighed.

Til sidst skal der lyde en stor tak til min vejleder Michael Hviid Jacobsen for på engageret vis altid at være klar med konstruktiv støtte og vejledning gennem hele specialet.

Caroline Kongste

Aalborg Universitet, maj 2021

LÆSEVEJLEDNING

Specialet er struktureret på følgende måde:

Kapitel 1 indkredser specialets genstandsfelt og præsenterer en gennemgang af udvalgte temaer indenfor den eksisterende forskning vedrørende bedsteforældres sorg over tabet af et barnebarn. Kapitlet afsluttes med specialets problemformulering og dertilhørende undersøgelsesspørgsmål.

Kapitel 2 beskriver specialets metodologiske- og metodiske udgangspunkt. I dette kapitel skitseres specialets videnskabsteoretiske ståsted, anvendelsen af den adaptive tilgang samt metodiske tilgange og deres anvendelse. Kapitlet afsluttes med en beskrivelse af de etiske overvejelser, som jeg løbende har gjort mig gennem undersøgelsesprocessen og til sidst diskuteres undersøgelsens kvalitet.

Kapitel 3 redegør for specialets teoretiske ramme, som tager afsæt i en række orienterende begreber, som er udvalgt fra emotionssociologien og eksisterende forskning om sorg.

Kapitel 4 indeholder specialets analysestrategi og analyse af den indsamlede empiri. Analysen er delt op i tre centrale dele, som afspejler specialets problemformulering og undersøgelsesspørgsmål.

Kapitel 5 diskuterer og konkluderer på analysens fund, og jeg opsummerer specialets væsentligste bidrag til forskningsområdet og udpeger perspektiver for fremtidig forskning.

Kapitel 1

Indledning: Bedsteforældres sorg – når sorgen bliver overset, uberettiget og tavs

DEL I: SORGENS VÆSEN HOS BEDSTEFORÆLDRE

*”Mit hoved er tomt, og mit hjerte bløder, det er som om, jeg går på gløder,
som om, jeg er i ingenmandsland,
hvad jeg ved, jeg ikke fatte kan.*

*Du lille kære barnebarn,
hvor var jeg stolt, da du lå i min arm, Mathias – om dig havde jeg mange drømme, og mange tanker så ømme.*

*Du vil altid bo i Mormors hjerte,
jeg tænker på dig med en voldsom smerte, ser dit kønne ansigt for mig,
for evigt vil jeg altid mindes dig.*

*En klump i min mave, en tåre på kind, mange tanker farer gennem mit sind,
for jeg lider så frygteligt med din far og mor, de elskede dig overalt på denne jord”*

Således beretter Bente Svane Kristensen (2020) om sin sorg over at miste sit barnebarn i en digtsamling, som hun har dedikeret til sit afdøde barnebarn. Et barns død fremstår forkert, uretfærdig og unaturligt, fordi det bryder med vores almene forestillinger om rækkefølgen på generationernes død (Tourjeman et al. 2015:494). Et barnebarns død fremstår som et markant og uventet brud på bedsteforældrenes hverdagsliv, som kan afføde et bredt spektrum af modsatrettede og svært forenelige følelser. Sorgen kan opleves som et uudholdeligt savn og som kærlighedens pris (Parkes 1986), hvor sorgen træder frem, fordi bedsteforældrene har knyttet et tæt bånd til barnebarnet, og ikke længere kan realisere den fremtid og de drømme, som de havde håbet på at opleve med barnebarnet. Ambivalente følelser som tomhed, tristhed, smerte, vantro og vrede kan være iboende i bedsteforældrenes sorg (Galinsky 2003). Bedsteforældrene kan også opleve stærke følelser af magteløshed, hjælpeløshed, utilstrækkelighed og skyld, fordi de ikke kan beskytte deres barnebarn og voksne barn fra døden (Gilrane & O’Grady 2011:174).

Når et barn dør griber den nærmeste familie af en voldsom sorg. Typisk er det hovedsageligt forældre og eventuelt søskende, der tilbydes støtte og hjælp i sorgen af professionelle fagpersoner og af det sociale netværk, mens bedsteforældre i højere grad må bearbejde og håndtere sorgen på egen hånd (Tatterton & Walshe 2019). At det antages at være en væsentlig udfordring, bygger på, at der alene i Danmark dør omkring 600 børn og unge årligt, hvorfor omkring 2400 bedsteforældre hvert år har en relation til - og bliver påvirket af at miste et barnebarn (Danmark Statistisk 2020). Internationalt såvel som nationalt er bedsteforældres sorg et begrænset forskningsfelt, og derfor har også forskere karakteriseret

bedsteforældre som ”the forgotten grivers” (Ponzetti & Johnson 1991). På trods af, at bedsteforældre er en gruppe af sørgende mennesker, som samfundet og forskningen til en vis grad har overset og glemt, peger international forskning på, at bedsteforældre oplever et signifikant tab efter barnebarnets dødsfald, som kan bevirke intense sorgreaktioner og have indvirkning på deres fysiske- og mentale sundhed (Youngblut et al. 2015). Bedsteforældrene rammes ofte ikke kun af en sorg over at miste deres barnebarn, men oplever en *dobbelt sorg*, som er knyttet til, at de bevidner deres voksne barn i en smertelig sorg (Reed 2000). Ofte påtager bedsteforældrene sig en fornyet forælderrolle, hvor de er en stor emotionel- og praktisk støtte for deres voksne barn (White et al. 2008). Bedsteforældrene skal således håndtere deres egen sorg samtidig med, at de skal hjælpe deres voksne barn bedst muligt i sorgen (Moules et al. 2012a). På dansk grund har forskere hidtil ikke beskæftiget sig med bedsteforældres sorg. Derfor vil specialet undersøge bedsteforældres sorg i en nutidig dansk og emotionssociologisk kontekst. Før vi vender os mod en dybere beskrivelse af bedsteforældres sorg, skal vi kort se på sorgens sociale- og samfundsmæssige aspekter.

SORGEN I ET SOCIALT- OG SAMFUNDSMÆSSIGT PERSPEKTIV

I specialet ansues bedsteforældres sorg som et socialt foranderligt fænomen, som formes og konstitueres i den sociale interaktion, men som også er indlejret i - og påvirket af historiske, kulturelle og samfundsmæssige forhold som normer, strukturer, diskurser, traditioner og værdier (Jakoby 2012:679). Sorgen forbindes almindeligvis med en individuel følelse, der har psykologiske dybder, men sorgen udspiller sig, sanktioneres og forhandles ligeledes mellem mennesker og mellem mennesker og samfund (Jacobsen & Petersen 2020:9; Lofland 1985:173).

Flere samfundsforskere har skildret, hvordan den vestlige sorgkultur har gennemgået en række markante transformationer, som har betydning for, hvordan vi gennem tiden har udtrykt og håndteret sorgen. Den franske mentalitetshistoriker Phillippe Ariés (1981) har beskrevet, hvordan det moderne samfunds forhold til død og sorg har været kendetegnet af en fortrængning og tabuisering. Den engelske antropolog Geoffrey Gorer (1955) har ligeledes fremhævet, at døden i det 20. århundrede var pornografisk og havde erstattet seksualiteten, som samfundets mest pinagtige tabu. Til trods for dette har den britiske sociolog Anthony Giddens (1996) accentueret, at fænomener som død, sygdom og lidelse i højere grad er blevet genstand for bevågenhed i samfundet, hvilket også flere forskere argumenterer for er aktuelt, hvad angår døden og sorgen i nutidens sorgkultur (Stearns 2020; Spellman 2015; Walter 1999). I tråd hermed fremhæver sociologerne Michael Hviid Jacobsen, Anders Petersen og Peter Clement Lund (2020), at vi nu befinder os i en spektakulær sorgkultur, hvor sorgen er blevet mere tilgængelig, offentlig og synlig i

samfundslivet gennem en tiltagende individualisering, professionalisering, kommercialisering og genritualisering af sorgen. Den stigende refleksivitet har medført, at der ikke længere findes ét kulturelt repertoire af ritualer og forståelser af sorgen, men at det i højere grad er op til individet at definere, hvordan de håndterer sit tab (Jacobsen et al. 2019:23). I samfundet er der sket en opblomstring af personliggjorte- og kollektive minderitualer, ligesom kunst, litteratur og medier i stigende grad er med til at sætte sorgen på dagsordenen og til debat i samfundet (Jacobsen 2019:41). I en dansk kontekst ses en øget forskningsmæssig interesse for sorgen, etableringen af det Det Nationale Sorgcenter med en sorgvejviser, sorglinje og sorgrådgiveruddannelse, et stigende antal specialiserede sorggrupper i samfundet samt udvikling af en diagnose for kompliceret sorg (Jacobsen et al. 2020:170). De beskrevne udviklingstræk og tendenser er med til at synliggøre sorgen i samfundet, men spørgsmålet er, om sorgen stadigvæk er et tabu i samfundet? En undersøgelse fra Aarhus Universitet fra 2019 viser, at sørgende oplever, at den nærmeste familie er en god støtte i sorgen, men at den perifere omgangskreds finder det vanskeligere at håndtere og tale om sorgen (Jacobsen et al. 2019:22). Nogle forskere hævder i den forbindelse, at tabuet ikke er væk, men derimod har flyttet sig, og nu dækker over en forlegenhed, uvanthed og manglende ritualisering og fælles sprog om sorgen (Jacobsen et al. 2020:22).

Selvom sorgen har fået en tiltagende opmærksomhed, har sorgen som genstandsfelt traditionelt set spillet en minimal rolle indenfor sociologien med få undtagelser (Jacobsen 2019:44). Indenfor den symbolske interaktionisme betones, hvordan tabet af en signifikant anden kan forstås som et tab af det selv og den identitet, som den sørgende har skabt gennem det sociale bånd med afdøde (Charmaz & Milligan 2006:525; Valentine 2008:97; Lofland 1985:181). Sorgen kan her forstås som en genopbygning eller rekonstruktion af selvet, hvor individet må forsøge at finde mening i tabet og den forandrede hverdag (Cochran & Claspell 1987:125; Neimeyer 2001). Den amerikanske følelsessociolog Arlie Hochschild (1979) har introduceret begreberne *følelsesregler* og *følelsesarbejde*, som beskriver, hvordan individer regulerer deres følelser for at kunne leve op til de sociale normer og forventninger i en given kontekst. Hertil har psykologerne James Averill og Elma Nunley (2006) begrebsliggjort nogle følelsesregler for sorgen, hvor de sonderer mellem adgangsbetingelser som alder, køn, relation og dødsårsag, som har betydning for, hvilke restriktioner og privilegier, som den efterladte tildeles. I et kvalitativt studie har Sara Goodrum (2008) påvist, hvordan sørgende gennem følelsesarbejde ofte begrænser deres sorg og foregiver at have det godt for at reducere andres ubehag. Følelsesregler kan være med til at rammesætte og definere hvordan, hvornår og for hvem, det er acceptabelt at udtrykke sorg i forskellige sociale arenaer (Hochschild 1979). Retten til at udtrykke sorg varierer dermed efter den sociale forståelse af, hvilke tab, der betragtes som ”legitime” (Fowlkes 1990:649) og hvilke dødsfald, som er ”grievable” (Butler 2009).

DEN SOCIALE REGULERING AF BEDSTEFORÆLDRES SORG

Den amerikanske gerontolog Kenneth J. Doka (1989) har introduceret begrebet *disenfranchized grief*, som beskriver, hvordan individer kan opleve, at deres sorg umyndiggøres, fordi omverdenen af forskellige årsager ikke anerkender deres tab. International forskning peger i den forbindelse på, at bedsteforældres sorg bliver umyndiggjort, og opnår minimal anerkendelse indenfor den nærmeste familie, deres sociale netværk og samfundet mere generelt (Gilrane-McGarry & O'Grady 2011), hvilket vi også skal se nærmere på i næste afsnit. Bedsteforældrenes sorg bliver betragtet som sekundær og uberettiget, og som beskrevet tidligere må de tilsidesætte deres følelser for at kunne være en god støtte for deres voksne barn (Galinsky 2003). Bedsteforældre kan derfor oplever, at det kan være vanskeligt at udtrykke deres sorg i både det private og det offentlige rum, fordi de ikke vil fremstå upassende eller bryde med de sociale normer. Eksisterende forskning viser, at flere bedsteforældre internaliserer den sociale definition af deres sorg, som medvirker til, at de er tavse og dæmper deres sorgudtryk i den sociale interaktion (Lockton et al. 2020:404). Som resultat heraf sørger mange bedsteforældre privat, og oplever en stigende social isolation og ensomhed efter tabet af deres barnebarn (Nehari et al. 2007). I specialet vil omdrejningspunktet være at undersøge, hvordan bedsteforældres sorg er under social indflydelse og - regulering i en dansk kontekst. I den forbindelse vil fokus være at belyse, hvilke samfundsmæssige følelsesregler og normer, som bedsteforældre oplever i det sociale møde og hvilken betydning disse regler og normer har for sorgens udtryk og håndtering hos bedsteforældre, der mister et barnebarn.

DEL II: FORSKNINGSOVERSIGT

I det følgende præsenteres en gennemgang af udvalgte temaer indenfor den eksisterende forskning om bedsteforældres sorg. Formålet er ikke at præsentere et fuldt udtømmende overblik over forskningslitteraturen om bedsteforældres sorg, men snarere at afspejle nogle af hovedtemaerne fra forskningen, der er særligt relevante for undersøgelsens problemstilling. Herved er det hensigten at placere mit arbejde indenfor rammen af den eksisterende forskningslitteratur og i specialets konklusion vil jeg desuden skitsere, hvordan denne undersøgelse bidrager til forskningsfeltet om bedsteforældres sorg. Litteratursøgningen er blevet foretaget via systematiske søgninger i databaserne Sociological Abstract, Scopus, ProQuest og via søgemaskinerne Google Scholar og Aub Primo. Søgningen tog afsæt i forskellige kombinationer af søgeord, der alle var centeret omkring problemstillingen (se bilag 5). Endvidere anvendte jeg søgeteknikken *snowballing*, hvor jeg fandt relevante artikler, som ledte videre til øvrige relevante referencer og relaterede artikler. Den forskning, der er udvalgt til nærmere gennemgang, er eksempler på empirisk forskning relateret til følgende temaer: 1) karakteren af bedsteforældres sorg, 2) bedsteforældres rolle i den sørgende familie og 3) umyndiggjort og skjult sorg.

KARAKTEREN AF BEDSTEFORÆLDRES SORG

Flere undersøgelser har identificeret, at bedsteforældre oplever et voldsomt og signifikant tab med intense sorgreaktioner i kølvandet på at miste et barnebarn (Youngblut et al. 2010; Duchow-More 2011). I et kvalitativt og kvantitativt canadisk studie af Fry (1997) beskrev bedsteforældrene: ”*at deres verden var knust*” og at de oplevede stærke følelser af skyld og uretfærdighed over barnebarnets uventede død, hvor de ville ønske, at de var døde fremfor deres barnebarn. Andre kvalitative studier fremhæver, at bedsteforældrene oplever barnebarnets dødsfald som det vanskeligste og sværeste tab sammenlignet med tidligere tabsoplevelser, fordi det strider imod den naturlige orden, at deres barnebarn dør før dem selv eller før barnets egne forældre (Tourjeman et al. 2015:491; Nehari et al 2007:53).

En række kvantitative studier har undersøgt bedsteforældres fysiske- og mentale sundhed efter tabet af et barnebarn (DeFrain 1992; Ponzetti & Johnson 1991; Ponzetti 1992; Youngblut et al. 2015). I et kvantitativt amerikansk studie sammenligner Ponzetti (1992) bedsteforældres og forældres følelsesmæssige reaktioner efter et barns dødsfald og finder, at bedsteforældre oplever mange af de samme sorgreaktioner og symptomer som efterladte forældre, men med en mindre grad af hyppighed og intensitet. I en anden amerikansk kvantitativ undersøgelse påviser DeFrain et al. (1992), at bedsteforældre kan opleve en lang række negative følelsesmæssige reaktioner efter tabet af et barnebarn som angst, selvmordstanker, bitterhed, udmattelse, vrede, tristhed, vantro og et øget alkohol- og stof forbrug. Flere

af bedsteforældrene i studiet fremhævede desuden, at de dagligt havde smertefulde tilbageblik på dødsfaldet. En nyere amerikansk tværsnitundersøgelse af Youngblut (2015) påviser, at bedsteforældre kan opleve intense sorgreaktioner, symptomer på depression og PTSD og have problemer med at fokusere på deres arbejde efter at have mistet et barnebarn. Sammenfattende viser disse kvantitative undersøgelser, at tabet af et barnebarn kan have en negativ påvirkning på bedsteforældres helbred.

Den eksisterende forskning peger på, at bedsteforældres sorg har en kompleks og multifacetteret karakter (Reed 2000; Hall 2004a; Hall 2004b; Ponzetti 1992; Gilrane-McGarry & O'Grady 2011). Reed (2000) har beskrevet bedsteforældres sorg som en *dobbelt sorg*, fordi de midt i sorgen over at miste sit barnebarn også oplever en sorg forbundet med at overvære deres voksne barn sørge. I et dansk kvalitativt studie har Hall (2004a; 2004b) undersøgt bedsteforældres oplevelser, når et barn er kritisk syg. Her peges der på, at bedsteforældre kan opleve en *dobbelt bekymring* for både barnebarnet og deres voksne barn under sygdomsforløbet. Ifølge Ponzetti (1992) oplever bedsteforældre en *tredobbelt sorg*, hvor de ikke kun sørger over tabet af deres barnebarn, men også for dem selv og deres voksne barn. I et nyere kvalitativt irsk studie af Gilrane-McGarry og O'Grady (2011) fremhæves, at bedsteforældre kan opleve en *akkumuleret sorg* knyttet til særligt fem komponenter; 1) smerten fra tidligere tabsoplevelser, 2) smerten ved at miste sit barnebarn, 3) smerten ved at se sit voksne barn i dyb sorg, 4) smerten ved at overvære negative forandringer i forældrenes adfærd som følge af tabet, og 5) smerten, som opstår ved alle tabsoplevelserne. På forskelligvis tydeliggør disse undersøgelser, at bedsteforældre kan opleve en sorg på flere niveauer, som er knyttet til deres rolle som bedsteforældre, hvilket vil blive udfoldet i næste afsnit.

BEDSTEFORÆLDRES ROLLE I DEN SØRGENDE FAMILIE

Flere studier, hovedsageligt kvalitative studier, har dokumenteret, at bedsteforældre har en vigtig funktion og rolle for den efterladte familie, som kan vanskeliggøre deres sorg (Fry 1997; Galinsky 2003; Nehari et al. 2007; White et al. 2008; Tatterton & Walshe 2019). Fry (1997) finder, at bedsteforældres manglende evne til at beskytte deres voksne barn mod sorgens smerte fører til tilbagevendende følelser af hjælpeløshed og utilstrækkelighed. Nyere kvalitative studier understøtter disse fund og peger også på, at bedsteforældre oplever et stort ansvar og en forpligtelse til at reducere og mindske smerten hos deres voksne barn (Gilrane-McGarry og O'Grady, 2011; Moules et al. 2012b; Tatterton & Walshe 2019).

I et kvalitativt amerikansk livsforløbsstudie af White et al. (2008) adresseres, at bedsteforældre ofte påtager en fornyet forælderrolle og yder en betydelig emotionel- og praktisk støtte til deres voksne barn efter et spædbarns dødsfald. Den emotionelle støtte består af at være konstant til stede og til rådighed

samt have tiden til at lytte og anerkende deres voksne barns sorg og bekymringer (White et al. 2008:194). Den praktiske støtte består eksempelvis af huslige pligter, børnepasning, betaling af udgifter, hjælp til at arrangere begravelse og informere øvrige familiemedlemmer (White et al. 2008:198). Tatterton & Walshe (2019) peger i deres kvalitative studie på, at bedsteforældre ofte yder en *total støtte*, hvor de er villige til at yde en ubegrænset hjælp til deres voksne barn. Yderligere viser deres studie også, at opfattelsen af at være ”nyttig” i familien synes at være værdifuldt for bedsteforældrene (Tatterton & Walshe 2019:117). I et andet kvalitativt amerikansk studie af Duchow-Moore (2011) betones, hvordan bedsteforældre ofte har flere modstridende roller i den sørgende familie. Studiet viser, at bedsteforældre typisk både har rollen som sørgende og som støtteperson for deres voksne barn. Bedsteforældrene i undersøgelsen fremhæver, at for at kunne være en ”stabil figur” og holde sammen på familien efter barnebarnets dødfald, var de nødsaget til at skubbe deres egen sorg til side og sørge når de var alene (Duchow-Moore 2011:56). Reed (2000) beskrev også, at bedsteforældres rolle er, at ”bære byrden” med at holde familien sammen efter dødsfaldet og give styrke til deres voksne barn.

Flere kvalitative studier viser samme tendens og påpeger, at bedsteforældrene oplever deres sorg og behov som sekundære i forhold til deres voksne barn, hvilket sætter bedsteforældrene under et ekstraordinært fysisk, psykisk og følelsesmæssigt pres (Gilrane-McGarry og O'Grady, 2011:171; Stewart 2000). I et kvalitativt israelsk studie af Tourjeman (2015:497) fremhæves, at der findes et bestemt hierarki blandt sørgende, hvor bedsteforældre forventes at skulle afsætte deres ressourcer til at hjælpe deres voksne barn. Den eksisterende forskning konkluderer, at bedsteforældre ofte undertrykker deres sorg for at kunne beskytte deres voksne barn og overlevende børnebørn fra yderligere smerte og tristhed (Hayslip & White 2008:445; Fry 1997). Endelig peger den eksisterende forskning på, at barnebarnets dødsfald både kan bringe familien tættere sammen (Gilrane-McGarry og O'Grady, 2012; Moules et al. 2012b), men kan også skabe flere spændinger, konflikter og distance i familien (Nehari et al. 2017; O'Leary et al. 2011).

UMYNDDIGJORT OG SKJULT SORG

Adskillige kvalitative studier fremhæver, at bedsteforældre oplever, at deres tab ikke opnår social anerkendelse og støtte i samfundet, hvilket kan føre til, at bedsteforældrene oplever en umyndiggjort sorg, hvor de ikke kan udtrykke deres sorgudtryk offentligt (Gilrane-McGarry & O'Grady 2011; Moules et al. 2012a; Nehari et al. 2007).

Et kvalitativt israelsk casestudie af en støttegruppe for bedsteforældre, der har mistet deres barnebarn til kræft, peger på, at bedsteforældre ikke betragtes som en del af den sørgende familie, men i højere grad

forventes at skulle støtte øvrige familiemedlemmer (Nehari et al. 2007:75). Undersøgelsen viser, at bedsteforældrene oplever en umyndiggjort sorg, som skal forstås i lyset af, at der i samfundet ikke eksisterer en særpræget position eller rolle for sørgende bedsteforældre (Nehari et al. 2007:70). Studiet adresserer, at den manglende anerkendelse af bedsteforældres tab medvirker til, at de er tavse omkring deres sorg og oplever social isolation, hvilket kan være en tung byrde at bære på (Nehari et al. 2007:75). I tråd hermed viser en anden kvalitativ australsk undersøgelse af bedsteforældres tabsoplevelser efter deres barns graviditetstab, hvordan bedsteforældre oplever minimal forståelse af deres sorg i det sociale netværk, hvilket kan føre til, at de også her nedtoner deres sorg og isolerer sig, som på sigt kan forsinke sorgprocessen (Lockton et al. 2020:405). Dette studie fremhæver også, hvordan bedsteforældre ofte følte sig utilpasse med at dele deres sorg med andre, fordi de var bekymrede for at blive konfronteret med ubehjælpelige kommentarer. I tråd hermed betoner Duchow-Moore (2011:61), at bedsteforældre ofte er bange for, at deres barnebarns dødsfald vil skabe ubehag hos andre, hvorfor de er selektive i forhold til, hvem de deler deres sorg med. I et andet kvalitativt amerikansk studie af Galinsky (2003) betones, at omgivelserne ofte har en forventning om, at bedsteforældre har prøvet at miste mange gange i livet og derfor er mere ”erfarne” og ”rustet” til at håndtere sorgen, og deraf ikke har behov for støtte.

Et kvalitativt irsk studie af Gilrane-McGarry & O’Grady (2012) peger på, at bedsteforældre er en gruppe af sørgende mennesker, som samfundet har glemt og ignoreret, og selv indenfor den nærmeste familie anerkendes bedsteforældres tab ikke fuldt ud. Studiet betoner, at manglen på anerkendelse af bedsteforældres sorg kan hæmme sorgbearbejdelsen, og hvis bedsteforældrene ”forsømmer” deres sorg for at støtte andre personer, kan det føre til en mere langvarig sorg (Gilrane-McGarry & O’Grady 2012:184). Moules et al. (2012a) finder også, at bedsteforældre kan opleve en manglende forståelse af deres sorg blandt fagprofessionelle, hvor de kan opleve, at deres rolle og problemer ikke er lige så vigtige som forældrenes sorg, og at fagfolk hurtigt vendte blikket væk fra dem (Moules et al. 2012a:123). Hertil peger Tatterton & Washe (2019) også på, at sundhedsprofessionelle hovedsagligt fokuserer på det syge barns og forældrenes behov, mens bedsteforældres behov forbliver stort set usynlige. Sammenfattende har de førnævnte studier på forskelligvis tydeliggjort, hvordan bedsteforældrene kan opleve en minimal anerkendelse af deres sorg både i den nære familie, i deres sociale netværk, blandt professionelle og i samfundet mere generelt. Flere af studierne peger på, at bedsteforældrene oplever en begrænset social støtte og accept af deres sorg, som medvirker til, at mange af bedsteforældre skjuler deres sorg og oplever en stigende social isolation (Tourjeman 2015; Lockton et al. 2020). Endelig peger studierne på, at umyndiggørelsen af bedsteforældrenes sorg på sigt kan forværre og forlænge sorgprocessen.

Forskningsoversigten har ekspliciteret, at bedsteforældres sorg er et begrænset forskningsfelt, idet der findes meget sparsom litteratur om emnet. Vendes opmærksomheden på dansk forskning om emnet, er der stort set ingen bidrag at finde. Samlet set kan det også konkluderes, at forskningen om bedsteforældres sorg har en overvægt af kvalitative studier og få kvantitative undersøgelser. Den eksisterende forskning har primært fokus på bedsteforældrenes komplekse og umyndiggjorte sorg set i lyset af deres centrale rolle i den sørgende familie og særligt i relationen til deres voksne barn. Flere studier indikerer, at der eksisterer nogle normative forestillinger om bedsteforældres sorg i samfundet, som til en vis grad arbejder ”imod” bedsteforældrenes behov for at udtrykke og dele deres sorg med andre, men belyser ikke disse i dybden. Den eksisterende forskning beskriver overvejende, hvordan bedsteforældrene er passive ”ofre” for omgivelsernes umyndiggørelse af deres sorg snarere end som aktive deltagere i udformningen af deres sociale virkelighed. I arbejdet med specialet er det hensigten at supplere det eksisterende vidensgrundlag om bedsteforældres sorg og bidrage med viden om, hvilke normative forestillinger bedsteforældrene oplever i interaktionen med andre, og hvordan bedsteforældrene selv aktivt er med til at forme og forhandle sådanne forestillinger om deres sorg.

PROBLEMFORMULERING

Med afsæt i ovenstående er det hensigten med specialet at bidrage til at udfylde det videnshul, der eksisterer i en dansk kontekst omkring bedsteforældres sorg over at miste et barnebarn. Formålet med specialet er at undersøge bedsteforældres sorgoplevelser og kombinere dette med et samfundsmæssigt perspektiv på, hvordan deres sorg kan være influeret af samfundsmæssige normer og følelsesregler omkring sorg, som er tilgængelige i den danske kultur. Specialets problemformulering er:

Hvordan oplever og håndterer bedsteforældre sorgen over at miste et barnebarn, og hvordan kan dette forstås i lyset af samfundsmæssige normer og følelsesregler omkring sorg?

Med udgangspunkt i interessen for forbindelserne mellem individuelle sorgoplevelser og samfundsmæssige normer omkring sorg, vil undersøgelsen være guidet af tre undersøgelsesspørgsmål:

- Hvordan oplever bedsteforældre tabet af et barnebarn og hvilke følelser er forbundet hermed?
- Hvilke samfundsmæssige normer og følelsesregler oplever bedsteforældre omkring deres sorg i interaktionen med andre?
- Hvordan håndterer bedsteforældrene sorgen over at miste et barnebarn og hvilket følelsesarbejde er knyttet hertil?

Specialet anvender et kvalitativt eksplorativt og adaptiv orienteret design til at undersøge bedsteforældres sorg i forbindelse med tabet af et barnebarn. Dette vil blive belyst gennem en kobling af en hermeneutisk fortolkende tilgang og en fænomenlogisk åbenhed i undersøgelsen. Specialets teoretiske ramme tager afsæt i den adaptive tilgang og udgøres af en række orienterende begreber, der primært er hentet fra emotionssociologien samt forskning i sorg. I tråd med den adaptive tilgang vil undersøgelsesprocessen være karakteriseret ved en vekselvirkning mellem teori og empiri samt aktør og struktur.

Kapitel 2

Metodologi og metode: Hvordan erkendes og undersøges
bedsteforældres sorg?

ET HERMENEUTISK- OG FÆNOMENOLOGISK AFSÆT FOR FORSTÅELSE OG FORTOLKNING

Specialets videnskabssteoretiske ståsted tager afsæt i den filosofiske hermeneutik af filosof Hans-Georg Gadamer, men er også inspireret af elementer fra fænomenologien, hvilket vil blive uddybet nedenfor.

Specialets ontologiske udgangspunkt er, at mennesket er et meningsføgende og meningskabende væsen, hvor fortolkning og forståelse er et grundvilkår for vores eksistens (Andersen & Koch 2015:220). I den forbindelse er der ingen mennesker, der handler uden visse forudsætninger (Jørgensen 2008:225). Derfor er *forforståelser* og *fordomme* en immanent del af alle menneskers liv, som begge udgør vores *forståelseshorisont*, der gør os i stand til at erkende og forstå verden meningsfuldt og skabe viden om denne (Gilje & Grimen 2002:171). Centralt er derfor også, at forforståelser er iboende hos mig som undersøger og hos bedsteforældrene. I specialet har det været vigtigt at arbejde bevidst og konstruktivt med min forståelseshorisont af feltet gennem hele undersøgelsesprocessen, så jeg ikke risikerer at famle i blinde (Juul 2012:130). Min forforståelse omkring bedsteforældres sorg tager afsæt i eksisterende forskning og teori om dette emne. Jeg har eksempelvis haft en forforståelse for bedsteforældres komplekse sorg, der kan være dobbelt og kan risikere at blive overset og opfattet som uberettiget af andre (jf. kap 1). Derudover forventer jeg, at samfundsmæssige tendenser som en tabuisering af - og større åbenhed omkring sorgen vil kunne påvirke bedsteforældrenes sorgoplevelser. Mine forforståelser har været med til at skabe en retning for specialets undersøgelsesspørgsmål og tematikkerne i interviewguiden. I forhold til bedsteforældrene antages det, at de bruger deres forforståelse i interaktion med mig og med eksempelvis familiemedlemmer, venner, kollegaer og bekendte samtidig med, at de tolker på deres tidligere erfaringer.

Bedsteforældres sorg er et relativt uudforsket fænomen i en dansk kontekst (jf. kap 1), hvorfor jeg i undersøgelsen har ønsket at kombinere en hermeneutisk fortolkende tilgang med en eksplorativ fænomenologisk åbenhed i empiriindsamlingen. I første del af interviewet har jeg været interesseret i at få indsigt i bedsteforældrenes subjektive oplevelser og erfaringer ud fra, hvordan de selv oplever og forstår dem (Jørgensen 2008:228). I denne del af interviewet har jeg til en vis grad forsøgt at nedtone min egen forforståelse og sætte denne i *epoché* (Andersen & Koch 2015:244), for på den måde at kunne forholde mig åbent og nysgerrigt over for nye og uventede perspektiver i bedsteforældrenes fortællinger (Kvale & Brinkmann 2015:51). Her har det i høj grad været op til bedsteforældrene at fremhæve de dimensioner, som de mener er betydningsfulde i forhold til temaet. I sidste del af interviewet har jeg i højere grad været orienteret mod hermeneutikken og aktivt sat min forforståelse i spil og testet denne i mødet med

bedsteforældrene (Andersen & Koch 2015:236). Dette kommer til udtryk ved, at jeg i sidste del af interviewet i højere grad spurgte ind til tematikker, som var dannet på baggrund af min forforståelse for feltet og specialets orienterende begreber (jf. det kommende afsnit om den adaptive tilgang). Her eksemplificerede jeg til tider også min forforståelse overfor bedsteforældrene for at få dem til at reflektere og eventuelt udfordre min forståelse (Juul 2012:126).

Mening og forståelse er blevet skabt i konfrontationerne mellem mine og bedsteforældrenes horisonter gennem applikation med et sigte om *horisontsammensmeltning*, hvor min forforståelse for problemstillingen er blevet udvidet, nuanceret og revideret (Juul 2012:125). Specialets epistemologi bygger desuden på sociologen Anthony Giddens' *dobbelt hermeneutik*, hvor jeg som undersøger fortolker på bedsteforældrenes oplevelser, som de allerede selv har fortolket (Gilje & Grimen 2002:168). Med afsæt i de orienterende begreber, der vil blive præsenteret i næste afsnit, forsøger jeg at genfortolke bedsteforældrenes tolkninger gennem analysearbejdet. Med et hermeneutisk afsæt har jeg forsøgt at udvikle en fortolkende forståelse af den mening, der kommer til udtryk i bedsteforældrenes fortællinger samtidig med, at jeg har forsøgt at sætte deres oplevelser og erfaringer ind i en samfundsmæssig sammenhæng, da samfundsmæssige normer, diskurser og tendenser uomgængeligt påvirker, hvordan bedsteforældrene oplever og udtrykker deres sorg (Juul 2012:110). Dette kan forstås i forbindelse med *den hermeneutiske cirkel*, hvor undersøgelsesprocessen har været karakteriseret ved en kontinuerlig vekselvirkning mellem bedsteforældrenes livsverden og den samfundsmæssige kontekst, del og helhed i interviewene samt interaktionen mellem mig som undersøger og bedsteforældrene (Jørgensen 2008:224).

I specialet har det ikke været hensigten at nå frem til en endegyldig sandhed, men derimod at belyse den virkelighed, som opleves at være sand ud fra bedsteforældrenes perspektiv (Jørgensen 2008:236). Som led i dette forstås bedsteforældrenes beretninger som sande, fordi de jævnfør *Thomas-teoremet* danner baggrund for deres handlinger og har virkelige konsekvenser (Thomas & Thomas 1928:572). Her kommer det fænomenologiske islæt også til udtryk i specialet ved at anvende *barmhjertighedsprincippet*, hvor jeg antager, at det bedsteforældre siger og gør, er fornuftigt, og jeg bestræber mig på at få deres fortællinger til at fremstå som gyldige og fornuftige, når jeg fortolker deres udtagelser (Gilje & Grimen 2002:223). Endelig fremlægger denne undersøgelse ét perspektiv på og en tolkning af bedsteforældres sorg, som evindeligt er åben for diskussion, udbygning eller modifikation (Juul 2012:108; Layder 1998:40). Slutteligt er det centralt, at jeg ikke ser nogen entydig modsætning mellem at anvende hermeneutikken og fænomenologien i undersøgelsen, men at begge videnskabsteoretiske positioner er inddraget i en vekselvirkning og bidraget med hver deres perspektiver gennem undersøgelsesprocessen.

OPERATIONALISERING – EN ADAPTIV TILGANG

Specialets forskningsdesign er inspireret af elementer fra den adaptive tilgang, som er udviklet af sociolog Derek Layder (1998). I specialet er det ønsket at anvende en mere fri og fleksibel forståelse af principperne i den adaptive tilgang, som tilpasses problemstillingen (Jacobsen 2012:261). Layder præsenterer en dualitetstilgang, hvor formålet er, at forskeren bygger bro mellem forskellige dualismer i samfundsvidenskaben (Jacobsen 2012:257). I specialet er det hensigten at bygge bro mellem aktør og struktur for at kunne belyse kompleksiteten i bedsteforældres sorg, og overskride kløften mellem induktion og deduktion for at kunne styrke teoriudviklingen, hvilket vil blive uddybet i det følgende.

Måden hvorpå specialet ønsker at sammenkoble aktør- og strukturperspektivet er ved at undersøge, hvordan bedsteforældres sorgoplevelser kan være influeret af samfundsmæssige normer og forestillinger omkring sorg i nutidens sorgkultur. Her tænkes blandt andet på, hvordan bedsteforældres sorg kan blive overset, glemt og umyndiggjort i både samfundet og forskningen, og hvorvidt tendenser som en tabuisering og åbenhed omkring sorgen påvirker bedsteforældrenes sorg (jf. kap 1). På den måde danner bedsteforældrenes oplevelser baggrund for en forståelse for de samfundsmæssige normer, der eksisterer omkring bedsteforældres sorg samtidig med, at disse normer også indvirker på, hvordan bedsteforældrene oplever og udtrykker deres sorg. I tråd med den adaptive tilgang vil specialet forsøge at afdække forbindelserne og de indbyrdes påvirkninger, der eksisterer mellem bedsteforældres livsverden og samfundsmæssige normer (Layder 1998:27).

I specialet forsøger jeg at transcendere kløften mellem induktion og deduktion ved brugen af *orienterende begreber* og en vedvarende vekselvirkning mellem teori og empiri (Layder 1998:25). De orienterende begreber udgør specialets teoretiske ramme og er i starten af forskningsprocessen blevet udvalgt strategisk med afsæt i eksisterende forskning og teori (Layder 1998:9). De orienterende begreber har været med til at forme interviewguiden, herunder at forslå og identificere mønstre i empirien samt skabe en struktur for analysearbejdet (Layder 1998:23). Centralt er dog også, at jeg undervejs i forskningsprocessen har været åben for nye aspekter i empirien, som de orienterende begreber ikke har kunne indfange eller forklaret, hvilket har ført til, at de orienterende begreber løbende er blevet modificeret, justeret eller suppleret (Layder 1998:150). På den måde tilpasses og formes de orienterende begreber af empirien, samtidig med at empirien selv filtreres og tilpasses gennem forudgående teori (Layder 1998:38). I specialet er det i tråd med den adaptive tilgang været ønsket at anvende orienterende begreber og empirisk data i en tæt sammenkobling i empiriindsamlingen og analysearbejdet med henblik på teoriudvikling (Layder 1998:25). Figur 1 udgør specialets teoretiske fundament og afspejler de endelige

anvendte orienterende begreber, som primært er hentet fra emotionssociologien og funderet i eksisterende forskning om sorg.

Tabel 1. Specialets teoretiske ramme med orienterende- og satellitbegreber

ORIENTERENDE BEGREBER	SATELLITBEGREBER	BEGRUNDELSE FOR VALG AF BEGREB
FØLELSESGREGLER	<ul style="list-style-type: none"> • Uformelle normer og regler for, hvordan, hvornår, hvor længe og for hvem det er acceptabelt at udtrykke sorg i forskellige sammenhænge • Normative forestillinger, forventninger og fordomme om bedsteforældres sorg 	Udvalgt med inspiration fra emotionssociologien og på baggrund af Arlie Hochschilds begrebsarsenaler
FØLELSesarBEJDE	<ul style="list-style-type: none"> • Følelsesstyring- og følelshåndtering • Dybdespil og overfladespil • Front- og backstage • Indtryksstyring, roller, facade • Modulere, undertrykke og nedtone følelser 	Udvalgt med inspiration fra emotionssociologien og på baggrund af Arlie Hochschilds og Erving Goffmans begrebsarsenaler
UMYNDIGGJORT SORG	<ul style="list-style-type: none"> • Ikke-anerkendt, uberettiget, frataget og umyndiggjort sorg • Manglende social anerkendelse af og forståelse for sorgen blandt professionelle, arbejdspladsen, venner og bekendte, den nære familie og samfundet mere generelt • Privat og isoleret sorg 	Udvalgt med inspiration fra eksisterende forskning omkring bedsteforældres sorg og på baggrund af Kenneth Dokas teoretiske betragtninger

De orienterende begreber er understøttet af en række satellitbegreber, som ses i midten af tabellen, der bidrager til teoretiseringen - herunder forklaringen og forståelsen - af de orienterende begreber (Layder 2013:149). De orienterende begreber *følelsesregler* og *følelsesarbejde* er udvalgt med inspiration fra emotionssociologien og tager begge udgangspunkt i Arlie Russel Hochschilds teoretisering af følelseskulturer (1979), mens sidstnævnte også tager afsæt Erving Goffmans begrebsapparat *front- og backstage* (1959). Formålet er her både at undersøge, hvilke samfundsmæssige normer og følelsesregler bedsteforældre oplever i interaktionen med omgivelserne, samt hvor og hvordan bedsteforældrene udtrykker og håndterer deres sorg i forskellige situationer. *Umyndiggjort sorg* er udvalgt med inspiration fra eksisterende forskning omkring bedsteforældres sorg og bygger på Kenneth J. Dokas (1991) teoretiske betragtninger om, hvordan sorgen kan blive uberettiget, som benyttes til at problematisere, hvordan bedsteforældre kan opleve en manglende social anerkendelse af deres sorg i mødet med andre.

Specialets adaptive tilgang understøtter i høj grad den hermeneutiske tilgang til viden i undersøgelsen, hvor begge har fokus på en vekselvirkning mellem deduktion og induktion, samt hvordan forskeren altid vil være guidet af teoretiske forforståelser. De orienterende begreber kan i den forbindelse forstås som fortolkningsredskaber, som har været vejledende for empiriindsamlingen og analysearbejdet (Layder 1998:24). På trods af dette kan der dog også ses en række forskelle mellem de to positioner, idet Layder tilknytter sig en realistisk ontologi, hvor han til er tilbøjelig til at vægte strukturen fremfor aktørperspektivet og har fokus på forklaringen af sociale fænomener (Jacobsen 2012:259). Specialet abonnerer ikke på den kritiske realistiske opfattelse af virkeligheden, men vægter i højere grad aktørperspektivet og fortolkningen af sociale fænomener, herunder hvordan bedsteforældrenes livsverden er påvirket af - og eksisterer i et dialektisk samspil med de samfundsmæssige omgivelser.

ADGANG TIL OG UDVÆLGELSE AF INFORMANTER

I specialet er der indgået et samarbejde med Landsforeningen Liv&Død, som er en humanitær, almennyttig organisation, som arbejder for at nedbryde tabuet omkring døden og sorgen samt at sikre en værdig afsked med livet (Liv&Død 2020). Landsforeningen har fungeret som *gatekeeper* (Kristiansen & Krogstrup 1991:139) og har været behjælpelig med at formidle kontakt til bedsteforældre, der kunne have lyst til at deltage i undersøgelse via opslag på de digitale platforme Facebook og Instagram. Videre har landsforeningen formidlet kontakt til *nøglepersoner* (Kristiansen & Krogstrup 1991:106) i relevante organisationer som Landsforeningen Spædbørnsdød, Landsforeningen Mistet Barn og Foreningen Cancerramte Børn, der har lagt opslag op i private internetforummer for mennesker, der har mistet et barn. I opslaget stod der en kort beskrivelse af specialets problemstilling og formål, interviewets omfang og etiske hensyn (se bilag 2). På baggrund af disse opslag har omkring 30 bedsteforældre henvendt sig, hvorefter jeg har udvalgt 14 bedsteforældre til interviews, som geografisk er placeret på Sjælland og Fyn.

Udvælgelsen af informanter beror på en *strategisk- og teoretisk sampling* (Jacobsen 2012:274), hvor jeg har lagt vægt på, at halvdelen af bedsteforældrene har oplevet at miste et spædbarn (0-12 måneder) og den anden halvdel har oplevet at miste et barnebarn over 12 måneder. Videre har jeg udvalgt bedsteforældre, som af forskellige årsager har mistet deres barnebarn eksempelvis på grund af kræft, en ulykke, en forbrydelse, selvmord, akut livstruende sygdom, en fejl under fødslen eller et dødfødt barn. Disse udvælgelseskriterier beror på en formodning om, at der kan eksistere en forskel i oplevelsen af at miste et barnebarn afhængig af barnebarnets alder og årsagen til dødsfaldet, hvilket eksisterende forskning også peger på (se fx Gilrane & O'Grady 2012). Derudover har specialet et ønske om at frembringe forskelligartede og nuancerede perspektiver på problemstillingen om bedsteforældres sorg. I den

indledende dataindsamling udvalgte jeg 12 bedsteforældre til interviews, men valgte senere at planlægge to yderligere interviews, som havde fokus på underbelyste temaer og dimensioner i datamaterialet. Dette gjorde jeg med inspiration fra Grounded Theory med henblik på at styrke, underbygge og ”mætte” den fremvoksende teori (Jacobsen 2012:274).

Bedsteforældrene i undersøgelsen er mellem 50-80 år, størstedelen er stadig på arbejdsmarkedet, hovedparten er gift eller samboende og der er en overvægt af kvinder (se bilag 1 for uddybende informantbeskrivelse). Der er en variation i tidshorizonten for bedsteforældrenes tab af deres barnebarn, som spænder fra tre måneder til fire år. Jeg har valgt ikke at interviewe bedsteforældre, der har mistet et barnebarn indenfor én måned, da jeg ikke ville risikere at stå i en situation, hvor bedsteforældrene blev meget følelsesmæssigt berørte under interviewene og jeg ikke havde de rette kompetencer til at hjælpe og støtte dem på bedst mulig vis. Desuden spænder børnebørnenes alder fra 0-13 år.

De udvalgte bedsteforældre har givet udtryk for divergerende grunde til at deltage i undersøgelsen, som på den ene side handler om at kunne bidrage til at sætte fokus på bedsteforældres sorg i samfundet, og på den anden side bunder i et behov for at kunne dele oplevelser med en udefrakommende. Idet informanterne selv har kontakt mig, er der risiko for en social skævvridning, da jeg muligvis kun har fået adgang en bestemt gruppe af bedsteforældre, som ønsker og har overskud til at dele deres fortælling under et interview. I specialet har det desuden kun været muligt at repræsentere den gruppe af informanter, som på den ene eller anden måde har været i berøring med én af ovenstående foreninger. Hertil er der potentielt risiko for, at jeg ikke har fået adgang til bedsteforældre, som eksempelvis har særligt svært ved at tale om deres sorg eller finder det skamfuldt. Imidlertid har flere af informanterne givet udtryk for, at de finder det vanskeligt at tale åbent om deres sorg (se fx interviewet med Pernille og Ulrikke), hvorfor det ikke tyder på, at der er tale om *selektionsbias* i undersøgelsen (Riis 2012:355).

DET SEMISTRUKTUREREDE LIVSVERDEN INTERVIEW

I specialet er det semistrukturerede livsverden interview valgt, da det åbner op for dybdegående og detaljerede beskrivelser af bedsteforældrenes sorgoplevelser set ud fra deres perspektiver (Kvale & Brinkmann 2015:49). Bedsteforældrenes beretninger under interviewene kan give indblik i de subjektive meninger og forståelser knyttet til oplevelsen af at miste et barnebarn samtidig med, at deres oplevelser kan afspejle og muligvis været influeret af samfundsmæssige normer omkring sorg. Interviewet betragtes som en social praksis og refleksion af meningsforhandlinger mellem bedsteforældrene, samfundsmæssige normer, den sociale kontekst og mig som interviewer (Järvinen & Mik-Meyer 2005:10). Under

interviewene er erfaring blevet fortolket og mening og forståelse er blevet skabt intersubjektivt interaktionen mellem interviewpersonerne og mig (Kvale & Brinkmann 2015:84).

Interviewene fandt sted hjemme hos bedsteforældrene eller i lokaler hos Landsforeningen Liv&Død, og varede mellem 60-110 minutter. Interviewene tog afsæt i en interviewguide (se bilag 4), som hverken var stramt struktureret eller totalt ”ikke-styrende” (Kvale & Brinkmann 2015:52). De indledende spørgsmål i interviewguiden tager afsæt i en kort præsentation af informanterne i forhold til oplysninger om deres alder, civiltilstand, uddannelse og tilknytning til arbejdsmarkedet samt antal børn og børnebørn. Første del af interviewguiden er inspireret af en fænomenologisk åbenhed og den narrative tilgang, hvor formålet er at dykke ned i hver enkelt bedsteforældres fortælling om at miste sit barnebarn (Bo 2016:41). Her har spørgsmålene været formuleret eksplorativt og udforskende for at kunne frembringe beskrivelser af bedsteforældrenes oplevelser før, under og efter, at deres barnebarn gik bort. Spørgsmålene handlede blandt andet om deres relation til barnebarnet, episoden/forløbet, hvor de mistede deres barnebarn og tiden efter tabet. Sidste del af interviewguiden tager udgangspunkt i en række temaer, som er funderet i de orienterende begreber (jf. tabel 1). Denne del af interviewet har et mere hermeneutisk sigte og kan forstås som et samspil mellem specialets teoretiske ramme og den empiriske virkelighed. Første tematik omhandlede *bedsteforældrenes sorg og følelser*, hvor formålet var at få en forståelse for kompleksiteten og omfanget af bedsteforældrenes sorg. De næste spørgsmål omhandlede tematikken *følelsesregler og umyndiggjort sorg*, hvor ønsket var at indfange, hvordan bedsteforældre oplever, at professionelle, deres arbejdsplads, venner og bekendte, den nære familie og samfundet generelt har opfattet og håndteret deres sorg over at miste sit barnebarn. Sidste tematik var *følelsesarbejde*, hvor spørgsmålene var centeret om, hvordan bedsteforældrene udtrykker og håndterer deres sorg i den sociale interaktion.

Under hver tematik var der forslag til spørgsmål, som kunne være en hjælp i interviewsituationen, men ikke blev fulgt stringent. I den forbindelse blev spørgsmålene i interviewguiden løbende modificeret, idet erfaringer fra interviewene kunne bruges i næste interview i forhold til at ændre, tilføje eller slette spørgsmål. I den praksisnære situation forsøgte jeg at holde fokus på tematikkerne i interviewguiden samtidig med, at jeg forsøgte at give bedsteforældrene en vis frihed til at fremhæve det, som de anså som vigtigt og lade mig blive overrasket af det nye og spændende i deres fortællinger (Layder 2013:83). I løbet af interviewene benyttede jeg også mere direkte og fortolkende spørgsmål for at meningsafklare og sikre, at min fortolkning var i overensstemmelse med interviewpersonernes egne intentioner og perspektiver, hvilket har kunne højne den interne validitet i undersøgelsen (Maxwell 2020:48).

TRANSSKRIFTION OG KODNING

Alle interviews er blevet optaget og derefter transskriberet af mig (se bilag 6). En styrke ved dette har været, at jeg under interviewene kunne holde fokus og forfølge bedsteforældrenes fortællinger, for efterfølgende at kunne gennemlytte interviewene med et mere distanceret og fortolkende blik (Rubow 2003:241). I transskriberingen har jeg anvendt en grovere transskriptionsmetode, hvor jeg har nedskrevet, det fortalte til et meningsfuldt skriftsprog (Kvale & Brinkmann 2015:203). I transskriptionen har jeg undladt indledende og afsluttende smalltalks uden relevans for interviewet samt ord som ”oh” og ”hmm” medmindre de har tilført en decideret mening til bedsteforældrenes fortællinger. Jeg har medtaget hyppige gentagelser og fremhævninger som lange tænkepauser, stemmeleje samt gråd og grin, da det kan indikere, at samtalen har bevæget sig ind på et område, der eksempelvis er følsomt, kræver eftertænsksomhed eller har en anden særlig betydning. Dette står markeret med kursiv i transskriptionerne.

I kodningsprocessen er transskriptionerne af interviewene blevet gennemlæst tekstnært i en vekselvirkning mellem enkeltdelen og helheden i interviewene samt temaer, der går på tværs af interviewene (jf. den hermeneutiske cirkel). Undersøgelsesspørgsmålene, min forforståelse og specialets orienterende begreber (jf. tabel 1) har i starten været med til at systematisere og strukturere empirien i forskellige koder. Formålet var her at skabe overblik over interviewenes fremtrædende temaer, og hvorledes de kunne verificere eller afkræfte de orienterende begrebers relevans (Layder 2013:138). Samtidig har jeg i kodningsprocessen også forsøgt at bevare en vis åbenhed og nysgerrighed overfor nye perspektiver i bedsteforældrenes fortællinger, hvilket har dannet afsæt for at udvikle mere empirisk baserede koder og løbende at modificere og inddrage nye orienterende begreber.

FORSKNINGSETIK OG SENSITIV FORSKNING

Når man arbejder med kvalitative studier og bedriver samfundsforskning eksisterer der en række etiske kodekser og principper for, hvad der anses som acceptabel og uacceptabel praksis inden for forskning. Det vedrører blandt andet informeret samtykke, frivillig deltagelse, fortrolighed og anonymisering samt hensynet til de berørte parter. I det følgende vil jeg beskrive, hvordan jeg forholdt mig til de forskellige etiske kodekser igennem hele undersøgelsesprocessen.

Alle informanter har underskrevet samtykkeerklæring (jf. bilag 7) for at sikre, at deres beslutninger om deltagelse i undersøgelsen er sket på et informeret grundlag (Kvale & Brinkmann 2015:116). Informeret samtykke involverede, at informanterne både mundtligt og skriftligt blev informeret om specialets formål, at interviewet ville blive optaget, transskriberet og anonymiseret, om deres rettigheder samt anvendelse

af interviewet som forskningsmateriale. Videre er de blevet informeret om, at deres deltagelse er frivillig, og at de til hver en tid kan trække sig fra undersøgelsen. I forhold til fortrolighed er informanterne blevet anonymiseret i det omfang det har været muligt for at reducere potentielle negative konsekvenser for informanterne og sikre, at de følte sig trygge til at tale frit og åbent om deres oplevelser under interviewene (Kristensen 2019:90). I praksis indebar det, at informanternes navn er blevet ændret, samt at private og identificerbare informationer er blevet sløret eller udeladt fra datamaterialet (Kvale & Brinkmann 2015:117). Derudover er det empiriske datamateriale blevet behandlet fortroligt, så udenforstående personer ikke vil kunne få adgang til materialet (Kristensen 2019:88)

Bedsteforældres sorg over at miste et barnebarn udgør et sensitivt felt, som til en vis grad er afsondret fra både samfundslivet og forskningen (jf. Kap 1). Bedsteforældrene i undersøgelsen befinder sig en sårbar position og svær livssituation, hvor de oplever ambivalente følelser som følge af tabet. Dette blev særligt tydeligt under interviewene, hvor bedsteforældrene blev meget berørte og græd, da de delte dybt personlige oplevelser med mig. Det sensitive skal også forefindes i relationen og samspillet mellem mig som undersøger og bedsteforældrene, hvor vi i samspillet under interviewene kan have påvirket hinanden følelsesmæssigt (Jacobsen et al. 2005:236). Forud for interviewene havde jeg desuden en forventning om, at der ville være forskel på bedsteforældrenes sårbarhed afhængig af om de havde mistet fornyeligt (fx indenfor tre måneder) eller for flere år tilbage. Imidlertid havde tidshorizonten ikke en afgørende betydning for, hvor berørte bedsteforældrene blev i interviewsituationen, men det afhang i højere grad af andre faktorer som for eksempel, hvor de befandt sig i deres sorgproces, om de havde fået professionel hjælp eller om de var vant til at tale åbent om deres sorg med andre. I den forbindelse har det været vigtigt at følge det forskningsetiske princip om *bensynet til berørte parter*, så sandsynligheden for skade eller forværring af bedsteforældrenes situation eller bidrag til yderligere smertefulde følelser, er så minimal som mulig (Kristensen 2019:86). Forud for interviewet briefede jeg informanterne om, at vi til enhver tid kunne holde en pause, hvis de oplevede behov for dette, og at det var helt legitimt og naturligt, at de kunne blive kede af det og følelsesmæssigt påvirket i løbet af interviewet. Dette gjorde jeg i håbet om at skabe et trygt og tillidsfuldt rum, hvor bedsteforældrene oplevede, at jeg havde forståelse for deres situation og at de kunne snakke åbent om deres oplevelser med mig.

Under interviewene forsøgte jeg med min sociologiske faglighed og medmenneskelige kvaliteter at handle etisk forsvarligt, respektfuldt og med moralsk sans i øjeblikket (Jacobsen & Kristiansen 2001:114). Under interviewene var det uundgåeligt ikke at komme ind på følelsesladede emner, der fik informanterne til at genkalde sig smertefulde følelser og oplevelser, men jeg forsøgte generelt at stille åbne spørgsmål, så det

i høj grad var bedsteforældrene, der bestemte, hvad de ville indvillige mig i. I relationen med bedsteforældrene forsøgte jeg at være empatisk og nærværende ved at udvise interesse, forståelse og medfølelse for det sagte i samtalen, give plads til pauser, stilhed og at blive berørt samtidig med, at jeg delte personlige oplevelser med dem. I slutningen af interviewet spurgte jeg altid, hvordan informanterne havde oplevet dét at blive interviewet, da det var vigtigt for mig at sikre, at bedsteforældrene var i god behold og ikke sad tilbage med ubehagelige følelser. Alle informanterne gav udtryk for, at det havde været en god oplevelse, hvor de følte sig godt tilpas og trygge ved at dele deres oplevelser med mig (se fx interviewet med Ellen og Anja). Da samtalerne ofte bragte svære følelser på banen, brugte jeg efter interviewene som regel lidt tid på at tale med informanterne om hverdagsagtige emner for på den måde at lette stemningen og sikre, at jeg ikke forlod informanterne i nedtrykt tilstand.

Flere af bedsteforældrene gav udtryk for, at de havde et stort behov for at dele deres historie med én udefrakommende, hvor interviewet kunne have karakter af et terapeutisk sigte (se fx interviewet med Lærke). I den forbindelse oplevede jeg til tider, at det kunne være svært at undgå kvasiterapeutiske relationer grundet min personlige nærhed med informanterne i form af sensitive spørgsmål, dybdegående- og lange interviews samt deres sårbarhed og behov for at snakke med nogen (Jacobsen et al. 2005:240). Generelt forsøgte jeg at undgå at indtage en terapeutisk rolle ved eksempelvis ikke at komme med råd til informanterne. Dog måtte jeg foretage etiske vurderinger fra situation til situation, da det, der synes gavnligt i det ene interview, nødvendigvis ikke var det i et andet interview.

INDDRAGELSE AF EGNE FØLELSER

Fremfor at tilstræbe et ideal om neutralitet og kritisk distance til feltet, har jeg forsøgt at give plads til mine egne følelser gennem undersøgelsesprocessen, når jeg eksempelvis blev berørt af bedsteforældrenes fortællinger både før, under og efter interviewene. I det følgende vil jeg reflektere over, hvordan min følelsesmæssig involvering i feltet har haft betydningen for undersøgelsens dataindsamling og analyse.

Ved valget af interview som metode reflekterede jeg over, hvordan jeg følelsesmæssigt ville håndtere de sorgfulde fortællinger, som bedsteforældrene ville dele med mig under interviewene. Under interviewene har jeg givet plads til at udtrykke empati og forståelse for bedsteforældrenes situation for på den måde at skabe afsæt for at kunne skabe en tillidsfuld relation og afslappethed i samtalen (Cain 2012:403). For mig er det naturligt og uvægerligt, at jeg til tider ville blive følelsesmæssigt påvirket i interviewsituationen, og i stedet for at negligere disse følelser har jeg i stedet forsøgt at bruge dem som en kilde til at opnå en dybere forståelse for bedsteforældrenes sorg (Boelsbjerg 2017:54; Woodthorpe 2009:72-74). I

antropologen Ruth Behars (1996) optik kan det beskrives som en undersøgelse '*der vil knuse dit hjerte*', hvor jeg til en vis grad har investeret mig personligt i bedsteforældrenes fortællinger, og kunne mærke deres følelser på egen krop (Cain 2012:397). Eksempler på dette viste sig ved, at jeg under interviewene blev berørt og fik tårer i øjnene, fordi deres fortællinger var rørende og anfægtede noget ved min egen menneskelighed. I sådanne situationer kunne mine følelser fjerne fokus fra bedsteforældrenes fortællinger og det betød, at jeg til tider ikke fulgte op med spørgsmål på spændende perspektiver, fordi jeg var optaget af ikke at blive *for* følelsesmæssigt bevæget. Andre gange var dette en styrke, fordi jeg via mine egne følelser fik en fornemmelse af, hvad der er betydningsfuldt i bedsteforældrenes fortællinger (Boelsbjerg 2017:55). Det kom flere gange bag på mig, hvor følelsesmæssigt påvirket jeg var i tiden efter interviewene. For det første krævede det en del af mig at være nærværende til stede i interviewsituationerne og samtidig ikke at "tabe ansigt" under interviewet og blive så berørt, at det ville fjerne fokus fra bedsteforældrenes fortællinger. For det andet var bedsteforældrenes historier i lang tid i mine tanker efterfølgende og satte spekulationer i gang om liv og død. For at forholde mig til min følelsesmæssige involvering på en konstruktiv og faglig måde brugte jeg derfor tid på at reflektere og sparre med mit netværk og fagprofessionelle i Landsforeningen Liv&Død omkring mine oplevelser fra interviewene.

Flere forskere stræber efter følelsesfri forskning, men i undersøgelsen har jeg i tråd med den hermeneutiske- og fænomenologiske tilgang valgt at lade subjektiviteten være en legitim del af undersøgelsesprocessen (Cain 2012:397). Ved at åbne op for at inddrage egne følelser og samtidig være opmærksom på deres påvirkning på mig og informanterne, kunne jeg reflektivt bruge dem som en del af den optik jeg analyserer det empiriske materiale igennem (Cain 2012:404). Således har jeg gennem vedvarende refleksion og fortolkning af mine egne følelsesmæssige reaktioner forsøgt bevidst at anvende dem til at opnå en større analytisk forståelse for bedsteforældrenes sorg (Woodthorpe 2011:102-107).

KVALIATIVE FORSKNINGSKRITERIER

I kvalitative studier er det ofte ikke meningsfuldt at bedømme undersøgelsens kvalitet ud fra samme gyldighedskriterier, som der findes indenfor kvantitativ forskning (Riis 2012:347), hvilket vil blive diskuteret i det følgende afsnit i forhold til nærværende undersøgelse.

Kravet om *reliabilitet* og *reproducerbarhed* giver ikke mening indenfor denne kvalitative undersøgelse, idet min aktive rolle som forsker uundgåeligt har haft indflydelse på forskellige dele af forskningsprocessen (Riis 2012:354). I tråd med det hermeneutiske- og fænomenologiske ståsted i specialet er det centralt, at viden er blevet skabt gennem en situeret praksis i interviewsituationen, hvor min rolle og forforståelse

samt interviewets dynamik og kontekst, har haft betydning for den viden, der er blevet produceret (Järvinen & Mik-Meyer 2005:10). Selv, hvis der udarbejdes et identisk design med samme interviewpersoner, vil andre forskere agere med feltet på sin egen måde, ligesom forskerens samspil med interviewpersonerne har betydning, hvormed de empiriske resultater vil tage sig forskelligt ud. I dette speciale er det mere meningsfuldt at tale om *transparens* eller *gennemsigtighed*, der gør andre læsere i stand til at vurdere om undersøgelsen er pålidelig i betydningen af *troværdig* (Riis 2012:354). I den forbindelse har det i ovenstående kapitel været hensigten systematisk og detaljeret at beskrive specialets forskningsdesign, videnskabsteoretiske refleksioner, forforståelser for feltet, etiske udfordringer og dilemmaer samt metodiske tilgange og brugen af disse gennem undersøgelsesprocessen. Dette med et ønske om at andre læsere vil kunne forstå specialets fremgangsmåde og på baggrund heraf vurdere de empiriske funds konsistens, holdbarhed og rækkevidde (Brinkmann & Tanggaard 2010:481).

I undersøgelsen tilstræbes der ikke efter en *statistisk generalisering* og *repræsentativitet*, men derimod efter en viden i dybden og at opnå en *analytisk generalisering*, hvor de empiriske fund vil kunne være vejledende for, hvad der kunne være gældende i tilsvarende felter (Kvale & Brinkmann 2015:334). I forlængelse heraf omhandler undersøgelsens *interne validitet*, hvorvidt analysens fortolkninger og resultater er gyldige og troværdige (Riis 2012:357). Den adaptive dualitetstilgang i specialet, hvor der er en tæt kobling mellem empiri og teori, vil kunne understøtte både den interne validitet og en analytisk generalisering af analysens konklusioner. Specialets orienterende begreber anvendes som en skabelon til sammenligning og ”testning” af de analytiske fund, hvor fundene er blevet fortolket, forklaret og begrundet gennem eksisterende teori og forskning (Riis 2012:357). I analysen og konklusionen vil jeg forholde mig til om de analytiske fund er kompatible med det teoretiske forventede og viden fra forskningsområdet eller om der kan findes nye fund og betydninger, hvor de orienterende begreber ikke har forklaringspotentiale, men hvor der er mulighed for, at teori kan videreudvikles eller genereres (Riis 2012:359). På den måde er de empiriske mønstre blevet udfordret af mine teoretiske forståelser, hvilket har kunne styrke troværdigheden af de empiriske fund, ligesom jeg har inddraget og overvejet alternative orienterende begreber på baggrund af empiriske erkendelser (Layder 1998:150). Med specialet har det ikke været hensigten at sige noget generelt for *alle* bedsteforældre, der har mistet et barnebarn, men undersøgelsens fund vil kunne give indblik i *nogle* af de aspekter, der præger og kendetegner bedsteforældres tab, som endvidere vi kunne være genkendelige, overførbare og vejledende for, hvad der kunne være gældende i lignede situationer eller felter med samme karakteristika (Antoft & Salomonsen 2012:49).

Kapitel 3

Teoretisk grundrids: en indføring i specialets orienterende begreber

ORIENTERENDE BEGREBER

I det følgende redegøres for specialets teoretiske ramme, som udgøres af de orienterende begreber *følelsesregler*, *følelsesarbejde* og *umyndiggjort sorg* (jf. tabel 1, kap 2). Følelsesregler trækker på Arlie Russel Hochschilds følelsessociologi, mens følelsesarbejde trækker på udvalgte begreber fra både Hochschilds og Erving Goffmans teoretiske universer. Umyndiggjort sorg trækker på Kenneth J. Dokas teoretisering af, hvordan sorgen på forskelligvis kan blive umyndiggjort. Specialets videnskabsteoretiske ståsted tager afsæt i hermeneutikken og fænomenologien, men de orienterende begreber vil anvendes indenfor den interaktionistiske og konstruktivistiske tradition på et mikroniveau.

FØLELSESREGLER

Den amerikanske følelsessociolog Arlie Russel Hochschild forsøger at sammenkoble sociologisk kulturteori og dramaturgisk sociologi med inspiration fra Karl Marx, Max Weber, Émile Durkheim, C. Wright Mills, Sigmund Freud og Erving Goffman (Kyed 2017:145). Særligt Goffman har været en inspirationskilde for Hochschild, hvor hun bygger videre på hans teoretiske begreber om *sociale regler* og *indtryksstyring*. Videreudviklingen kommer blandt andet til udtryk ved, at Hochschild betoner følelsernes indlejring i de verserende samfundsstrukturer, som hun kritiserede Goffman for ikke at medtænke (Hochschild 1979:556-558). I specialet anvendes Hochschilds teoretisering af følelsesregler til at belyse, hvilken følelseskultur og iboende følelsesregler bedsteforældre oplever, at der skabes for deres sorg i sociale sammenhænge med deres nære familie, venner og bekendte, kollegaer og professionelle.

Ifølge Hochschild socialiseres individet ind i bestemte følelseskulturer med specifikke følelsesregler, som foreskriver de kulturelt accepterede retningslinjer for følelsernes usømmelighed og sømmelighed i forskellige kontekster (Hochschild 1979:566). Følelsesreglerne kan forstås som uformelle normer for, hvordan individet bør fremvise og udtrykke sine følelser for at tilpasse sig normaliteten. Individet trækker på tidligere erfaringer og historien i samfundet om, hvordan individet forventes at håndtere sine følelser i forskellige situationer (Hochschild 1979:566). Ifølge Hochschild bedømmes individets følelser ud fra tre ofte sammenblandede og gensidige typer af sømmelighed. *Klinisk sømmelighed* dikterer det forventelige af "almindelige" mennesker, *moralsk sømmelighed* definerer det moralsk legitime og *social-situationel sømmelighed* vedrører normerne i den konkrete situation (Hochschild 1979:566). Følelsesudtryk, der bryder med følelsesreglerne, mangler *koordinering* og *afstemning* af intensiteten, retningen, varigheden eller placeringen af individets kropslige udtryk af følelser i en givne situation (Hochschild 1979:564). Følelsesregler bliver ofte særlige tydelige, når der sker brud på disse og andre reagerer negativt ved eksempelvis at tilkendegive deres holdning, stille spørgsmålstejn til individets følelser eller ignorerer

individet (Hochschild 1979:564). En central pointe hos Hochschild er følelsernes forankring i de samfundsmæssige strukturer, som påvirker, hvordan individet bør udtrykke sine følelser for at leve op til de normative forventninger om, hvad der karakteriserer et godt eller retmæssigt følelsesudtryk i den konkrete situation (Hochschild 1979:556-558). Følelsesreglerne er foranderlige, men ofte også uskrevne, uformelle og subtile (Hochschild 1979:563). Kendetegnende er også, at nogle følelsesregler kan få karakter af at være universelle på tværs af kulturer, mens andre følelsesregler kun er aktuelle indenfor bestemte sociale grupper, situationer eller samfund (Hochschild 1979:566).

FØLELSESARBEJDE

Hochschild anvender begreberne følelsesarbejde og følelsesstyring mere eller mindre synonymt til at skildre, hvordan individer kan forsøge at ændre eller regulere sine følelser for at kunne leve op til de førnævnte følelsesregler (Kyed 2017). Følelsesarbejde refererer ifølge Hochschild til individets forsøg på enten at fremkalde eller undertrykke følelser (Hochschild 1979:561). Individet kan opleve en diskrepans mellem, hvad det føler og hvad det gerne vil føle, fordi de ikke vil bryde med følelsesreglerne i den konkrete situation (Hochschild 1979:562). I forsøget på at ophæve denne diskrepans kan individet arbejde med sine følelser. Ifølge Hochschild indebærer følelsesarbejde forskellige strategier, som individet kan tage i brug for at håndtere sine følelser i en given kontekst. I specialet benyttes Hochschilds strategier for følelsesarbejde til at vise, hvordan bedsteforældre kan arbejde med og forme deres følelser på forskellige måder for at passe ind og leve op til følelsesreglerne i forskellige situationer.

Hochschild skelner mellem to forskellige former for følelsesarbejde nemlig *overfladespil* og *dybdespil*, som begge er essentielle i individets følelsesarbejde og ofte sker mere eller mindre ubevidst (Kyed 2017:150). Overfaldespil kan forstås som et følelsesmæssigt skuespil, hvor individer forsøger at regulere sine følelser ved at udtrykke noget andet end det, de rent faktisk føler (Hochschild 1983/2003:36). Her regulerer individet særligt sine følelser via ansigtet, og kroppen og følelsesudtrykket er ofte påtaget, fordi det nødvendigvis ikke er en del af selvet, men knyttet til en bestemt rolle, som individet har i den givne situation (Hochschild 1983/2003:36). I Hochschilds optik findes der også et dybdespil, der kommer til udtryk i situationer, hvor individet ønsker at føle noget andet. Her modulerer individet de følelser, som de faktisk føler i en given situation, så de til sidst selv er af den opfattelse, at det er deres ægte følelser (Hochschild 1979:561). Eksempelvis kan individer forsøge at blokere de følelser, som de synes er upassende og forsøger at fremkalde mere socialt accepterede følelser (Hochschild 1983/2003:43). I disse situationer vil der typisk ikke være nogen særlig forskel på det, individet føler og hvordan det konkret kommer til udtryk i situationen. Ifølge Hochschild er der tre teknikker til at dybdespille. Den første teknik

er *kognitiv*, hvor individet gennem perspektivskifte omfortolker situationen, så de føler og tænker anderledes om situationen, den anden er *kropslig*, hvor individet forsøger at ændre fysiske- eller psykiske symptomer ved hjælp af dybe vejrtrækninger, motion eller lignende og den sidste er *ekspressiv*, hvor individet ved hjælp af ekspressive gestusser, forsøger at modulere sine følelser (Hochschild 1979:562).

FRONT- OG BACKSTAGE

I forlængelse af Hochschilds teoretisering af følelsesarbejde kan den canadiske mikrosociolog Erving Goffmans dramaturgiske sociologi bidrage med flere perspektiver på, hvordan bedsteforældre kan håndtere deres sorg i forskellige situationer. I specialet har Goffmans beskrivelse af det sociale liv som et teater, dannet afsæt for at anskue bedsteforældrenes sorg som et socialt fænomen, der forhandles i individers ansigt-til-ansigt interaktioner i hverdagslivet, men også er styret af forventninger om passende adfærd (Goffman 1959). I Goffmans optik er individers adfærd underlagt en social orden, der gør, at samhandlingen kan forløbe forholdsvis problemfrit det meste af tiden (Goffman 2004/1983). Individet kan enten forsøge at løsrive sig fra disse sociale begrænsninger eller opretholde et hensigtsmæssigt selvbillede med henblik på at undgå forlegenhed og situationens sammenbrud (Goffman 1959:203).

I specialet appliceres Goffmans skelnen mellem to områder for adfærd: *frontstage* og *backstage* (Goffman 1959:109). Frontstage er det område, hvor individet optræder på scenen og spiller en bestemt rolle, som evalueres og bedømmes af de øvrige skuespillere i den sociale arena (Goffman 1959:111). I frontstage er der et publikum, og derfor forsøger individet bevidst og ubevidst at iscenesætte og kontrollere de indtryk, de afgiver, så deres adfærd ikke bryder med de sociale normer, der gør sig gældende indenfor den sociale situation (Goffman 1959:110). Her forsøger individet i sin selvpræsentation at fremhæve og nedtone visse egenskaber for at kunne præsentere et fordelagtigt selvbillede overfor publikum (Goffman 1959:111). I den forbindelse introducerer Goffman begrebet *indtryksstyring*, som individet kan tage i brug for at fremstille en bestemt facade, herunder attitude og fremtoning, overfor de øvrige skuespillere (Goffman 1959:34). Individet kan gennem indtryksstyring fremvise dramaturgisk loyalitet-, disciplin og omtanke og forsøge at kontrollere de indtryk publikum får ved hjælp af beklædning, stemmeføring, stemmeleje, kropssprog og tale (Goffman 1959:206-214). Her ligger Goffman særligt vægt på individets ansigtsmimik, dels fordi følelser og intentioner nemt kommer til udtryk her, og fordi individet helst ikke vil tabe ansigt i den sociale samhandling (Goffman 1959:214). I backstage er individet trukket tilbage i kulissen og ikke til skue for publikums vurderende blikke (Goffman 1959:118). Her kan følelserne, som individet har forsøgt at skjule i frontstage, få frit løb og individet kan lade masken falde og slappe af (Goffman 1959:118-119). Endelig er backstage også et område, hvor individet kan lade op samt øve og forberede

deres næste optræden (Goffman 1959:118). Afslutningsvist anvendes Goffmans sondring mellem front- og backstage til at undersøge, hvordan bedsteforældrene håndterer deres sorg i forskellige sociale arenaer med venner, kollegaer, bekendte og den nære familie, men også når de er alene og ikke er til skue for omverdenens bedømmelse.

UMYNDIGGJORT SORG

Den amerikanske gerontolog Kenneth J. Doka (1989) har introduceret begrebet *disenfranchised grief*, som i specialet oversættes til umyndiggjort sorg. Doka har gennem sin karrierer beskæftiget sig indgående med sorgen, hvor han blandt andet er seniorkonsulent for Hospice Foundation of America, redaktør for to tidsskrifter omkring død og sorg og har udgivet et bredt udsnit af artikler og bogkapitler om selv samme emner. Begrebet umyndiggjort sorg beskriver, hvordan individer kan opleve, at deres sorg ikke opnår social anerkendelse samfundet. Doka definerer umyndiggjort sorg som: *“The grief that persons experience when they incur a loss that is not or cannot be openly acknowledged, publicly mourned or socially supported”* (Doka 1989:4). Med begrebet forsøger Doka at integrere et psykologisk, biologisk og sociologisk perspektiv på sorg, og lægger vægt på de sociale aspekter omkring sorg (Doka 2008:224). I specialet anvendes Dokas begrebsliggørelse af umyndiggjort sorg til at skabe en forståelse for, hvorfor - og hvordan bedsteforældre på forskellige måder kan opleve en manglende anerkendelse af deres sorg i forskellige sociale kontekster. Her vil jeg også dykke ned i, hvordan omverdenen møder bedsteforældrene med særlige forventninger til deres sorg. Dette vil danne afsæt for at belyse, hvilken betydning bedsteforældrenes oplevelser af umyndiggjort sorg kan have for, hvordan de håndterer deres sorg.

Doka betoner, ligesom Hochschild, hvordan der i samfundet eksisterer et sæt af sorgregler, der rammesætter, hvem der må sørge, hvornår, hvor, hvordan og hvor længe (Doka 1999:37). Sorgreglerne kommer tydeligst til udtryk i personalepolitikker på arbejdsmarkedet, der definerer, hvem der har rettigheder til sorgorlov, men kommer også mere subtilt til udtryk via omverdenens forventninger og reaktioner (Doka 2008:227). Hvis individer sørger på måder, der falder udenfor normen, kan det ifølge Doka føre til, at deres sorg bliver uberettiget af forskellige grunde (Doka 1999:39). Individet kan internalisere samfundets sorgregler, og det kan betyde, at individet begynder at umyndiggøre sin egen sorg og opfatte den som upassende, hvilket kan afføde, at individet undertrykker sorgen og føler skyld og skam (Doka 2008:229).

Doka har udviklet en typologi, hvor han analytisk sonderer mellem fem forskellige årsager til, at individer kan opleve, at deres sorg bliver umyndiggjort. Disse kategorier skal forstås som begrebsmæssige

konstruktioner, der ikke nødvendigvis er udtømmende eller findes i deres rene form, men som er illustrative eksempler på, hvordan individer kan opleve, at der sorg bliver frataget. Den første er *manglende anerkendelse af relationen*, der gør sig gældende, hvis omverdenen ikke anerkender relationen til afdøde som værende betydningsfuld (Doka 1999:38). Dette kan eksempelvis opstå i situationer, hvor tilknytningen til afdøde ikke er baseret på nært familiebånd, forekommer utraditionel, er hemmelig eller primært eksisterede i fortiden (Doka 2008:229-231). Doka accentuerer, at det primært er den nærmeste familie, der mister et familiemedlem, der opnår social accept og støtte, mens andre ikke har de samme muligheder for at sørge offentligt og i højere grad forventes at skulle støtte de nærmeste familiemedlemmer, som har mistet (Doka 2008:230). Relationen til afdøde kan af samfundet betragtes som utilstrækkelig eller et upassende fundament for sorg, hvorfor individet oplever, at deres sorg ikke valideres socialt.

Den næste er *manglende anerkendelse af sorgoplevelsen*, som kan opstå i situationer, hvor individet oplever, at andre ikke definerer deres sorg som væsentligt (Doka 2008:231). Her kan der være tale om en uvillighed fra samfundet side til at anerkende, at visse typer af begivenheder indebærer reelle tabsoplevelser. Det kan være tilfældet ved et kæledyrs død eller ved en dødsfødsel. Sorgen kan også blive umyndiggjort på grund af en *manglende anerkendelse af den sørgende*, hvor individet betragtes som en person, der kun kan have en lille eller ingen reaktion efter tabet (Doka 1999:38). Ifølge Doka har omverdenen typisk en opfattelse af, at ældre og små børn er en gruppe af individer, som har en lille reaktion i kølvandet på et tab, hvorfor de kan risikere at blive ekskluderet fra samtaler og ritualer i forbindelse med dødsfaldet (Doka 2008:231). En anden måde, hvorpå individets sorg kan blive umyndiggjort er ved en *manglende anerkendelse af dødsårsagen*. Her er det omstændighederne, der ligger til grund for dødsfaldet, der kan umyndiggøre individets sorg (Doka 2008:233). Det kan være tilfældet ved selvmord eller ved et barns død, hvor dødsårsagen er knyttet til et stigma, der fremkalder angst og forlegenhed (Doka 2008:227). Den sidste er *manglende anerkendelse af den måde den sørgende sørger på*, som kan opstå i situationer, hvor den sørgende ikke formår at udtrykke sin sorg på socialt accepterede måder og derfor overskrider normerne (Doka 1999:38).

De forskellige former for umyndiggjort sorg beskriver, hvordan individer kan opleve en sorg, som andre ikke anerkender, hvilket kan føre til, at de ikke har mulighed for frit at udtrykke deres sorg samt modtage støtte efter dødsfaldet (Doka 2008:235). Dette kan føre til, at individet isolerer sig fra andre og at deres sorg bliver et privat anliggende (Doka 1999:39). Umyndiggjort sorg er desuden blevet identificeret som en komplicerende faktor i et sorgforløb, som kan intensivere emotionelle reaktioner (Rando 1993) og forstærke følelser af vrede, skyld og magteløshed (Doka 2008:234). Afslutningsvist har forsker Patricia Robson og professor Tony Walter (2012) kritiseret Dokas begrebsliggørelse af umyndiggjort sorg for at

være et binært koncept, hvor individers sorg enten er umyndiggjort eller ikke er det. Robson og Walter advokerer i den forbindelse for, at sorgen er mere kompleks og den i højere grad skal forstås som et hierarki af sociale forventninger omkring sorg (Robson & Walter 2012:97). I specialet er det hensigten at forstå de komplekse dimensioner og dybder, der er involveret i bedsteforældres sorg over at miste et barnebarn. Derfor anvendes Dokas begreb om umyndiggjort sorg som et kontinuum, hvor der er forskellige nuancer og grader af umyndiggørelse.

Kapitel 4

Specialets analyse

ANALYSESTRATEGI

Specialets analyse er opbygget i tre centrale dele med afsæt i undersøgelsens problemformulering og de tre undersøgelsesspørgsmål (jf. kap 1). I analysen anlægges en interaktionistisk - og konstruktivistisk teoretisk forståelsesramme, hovedsageligt gennem de orienterende begreber, til fortolkning af bedsteforældrenes sorg, som til tider vil kunne række udover deres egen selvforståelse (Kvale & Brinkmann 2015:239). I tråd med den adaptive tilgang vil der i analysen også løbende inddrages nye teoretiske perspektiver og begreber fra eksisterende teori og forskning, som har vist sig at have relevans i forhold til at eksplicere analytiske pointer og belyse problemstillingen.

DEL I: NÅR DET UTÆNKELIGE SKER – BEDSTEFORÆLDRES EMOTIONELLE OPLEVELSER EFTER TABET AF ET BARNEBARN

skal fungere som en indledende tematisering af, hvilken sorg og følelser bedsteforældrene oplever i kølvandet på at miste deres barnebarn. Denne del har til hensigt at give læseren et mere deskriptivt og empirinært indblik i bedsteforældrenes sorg, og vil desuden fungere som referenceramme for de teoretiske perspektiver i den resterende analyse.

DEL II: FØLELSESREGLER FOR BEDSTEFORÆLDRES SORG vil belyse, hvilke følelsesregler bedsteforældrene oplever, at der skabes for deres sorg i forskellige sociale kontekster med venner, bekendte, kollegaer, professionelle og den nære familie. Denne del vil også været centreret om at tydeliggøre, hvordan bedsteforældrene selv er med til at forme og forhandle deres sorg i forskellige sociale situationer, og hvordan omverdenens reaktioner og forventninger kan være konstituerende for, at bedsteforældrene oplever, at deres sorg bliver umyndiggjort i forskellige grader. På baggrund af de foregående analysedele, vil **DEL III: FØLELSESARBEJDE OG HÅNDTERINGSSTRATEGIER** afdække, hvordan bedsteforældre bruger følelsesarbejde og forskellige strategier til at håndtere deres sorg i den sociale interaktion.

DEL I: NÅR DET UTÆNKELIGE SKER - BEDSTEFORÆLDRES EMOTIONELLE OPLEVELSER EFTER Tabet AF ET BARNEBARN

Denne analysedel giver et deskriptivt indblik i sorgens væsen og dominerende følelser hos bedsteforældrene, der har mistet deres barnebarn i undersøgelsen. Først beskrives, hvordan bedsteforældrene oplever et signifikant tab og en sorg, som figurerer i et spændingsfelt med et væld af følelser, og er forbundet med fortællinger, ritualer og tanker om den fremtid, som de ikke kan få realiseret med deres barnebarn. Dernæst dykkes der ned i, hvordan bedsteforældrene oplever tabet af deres barnebarn som noget uvirkeligt, uretfærdigt og et brud på den naturlige orden af rækkefølgen på generationernes død. Til sidst fokuseres der på, hvordan bedsteforældrene ikke kun oplever en sorg over at miste deres barnebarn, men også oplever en kompleks sorg på flere niveauer, som er knyttet til at overvære den smerte, som sorgen afføder hos den allernærmeste familie omkring dødsfaldet. Denne analysedel er hovedsageligt empirisk funderet, omend, der også vil blive inddraget en række teoretiske perspektiver og eksisterende forskning. Nedenfor vil jeg nu give et indblik i den fortælling og sorg, jeg mødte under interviewene med bedsteforældrene.

SIGNIFIKANT TAB OG TABTE DRØMME

Bedsteforældrene i undersøgelsen beskriver, at de har haft en tæt og betydningsfuld relation til deres afdøde barnebarn, hvor de har tilbragt meget tid med barnebarnet og været en stor del af dets opvækst og liv. De har eksempelvis ofte passet barnebarnet, holdt ferier og dyrket fællesinteresser sammen med barnebarnet (Ida:150; Ulrikke:140; Astrid:36). Bedsteforældrene, som har mistet et spædbarn, beskriver, at selvom de ikke nåede at kende deres barnebarn særlig godt, oplever de en stærk tilknytning til deres afdøde barnebarn (Anja:32; Esther:136). Bedsteforældrenes sorg kan forstås som ”kærlighedens pris” (Parkes 1986), hvor sorgen træder frem, fordi bedsteforældrene har knyttet sig til barnebarnet uanset, hvor længe de har kendt barnet. Størstedelen af bedsteforældrene fortæller, at de har oplevet at miste flere gange i deres liv, men at tabet af deres barnebarn er et af de værste og sværeste tab, som de har oplevet i deres liv sammenlignet med tidligere tabsoplevelser (Augusta:123; Anja:76):

”Jeg har grædt for hele mit liv i den her periode (...) Jeg har mistet forældre, svigerforældre, en bror og alle mulige andre, men jeg har aldrig været så ked af det, som jeg var den dag Ella døde” (Kathrine:77-78)

På samme måde beskriver informanten Anja tyngden af hendes tabsoplevelse:

”Jeg har oplevet meget grufuldt i mit liv, men det her topper det hele. Det gør det altså. Det er der ingen tvivl om. Jeg blev også ked af det, da min mor døde, men det kunne jeg bedre kæpere på en eller anden måde. At børn skal dø, synes jeg, er så forfærdeligt og frygteligt” (Anja:31)

Bedsteforældrene oplever således en indgribende sorg, som er knyttet til ambivalente følelser som tristhed, ulykkelighed, smerte, tomhed og ked af det-hed, og nogle de skildrer det som *”Hele min verden væltede”* (Kathrine:73) og *”Min verden gik fuldstændig i sort”* (Ellen:62). Flere af bedsteforældrene fortæller, at de har oplevet intense sorgreaktioner, har måttet sygemelde sig fra deres arbejde i en længere periode eller er gået ned i arbejdstid samt måttet opsøge psykologhjælp (Pernille:101; Astrid:42). Som følge af tabet oplever flere af bedsteforældrene også problemer med deres fysiske- og mentale sundhed i form af symptomer på angst, depression og søvnløshed (Kathrine:82; Agnes:16):

”Det er ikke til at beskrive, hvor ondt det kan gøre i hjertet. (Græder) Jeg må indrømme, at jeg de sidste to år næsten har tudet hver dag. Det har påvirket mig rigtig meget. Jeg har rigtig svært ved at finde glæde i hverdagen”
(Ulrikke:142)

Bedsteforældrenes sorg rummer en tidsmæssig dimension, som for det første er knyttet til et stort savn af barnebarnet og den fortid, de har haft sammen uanset længde (Ellen:70; Lærke:93), men ligeledes er knyttet til følelser af vemod og fortvivelse over den fremtid, som de aldrig kan få realiseret med deres afdøde barnebarn (Agnes:9; Pernille:103). Bedsteforældrene sidder tilbage med en masse drømme, håb og tanker, som de har gjort sig om rollen som bedsteforældre for barnebarnet. Bedsteforældrenes sorg kan derfor også forstås som et tab af det selv og den identitet, som de har skabt gennem deres bånd og tilknytning til barnebarnet (Jakoby 2015:117; Jacobsen & Petersen 2020:218). Tabet berører noget ved bedsteforældrenes fortælling om dem selv, hvor de også sørger over, at den fremtid, som de havde forestillet sig til med barnebarnet, ikke længere kan finde sted. Bedsteforældrenes sorg har dermed et fremadskuende perspektiv, som er forbundet med ikke at kunne opleve deres barnebarn vokse op og gennemleve de drømme, som de havde håbet på sammen med deres barnebarn:

”Da Freja skulle begraves (græder) skrev jeg et brev til hende om alt det, vi skulle have lavet sammen. Jeg skrev en hel side, som hun fik med ned i kisten. Jeg er så ked af alt det, vi ikke nåede sammen” (Esther:134)

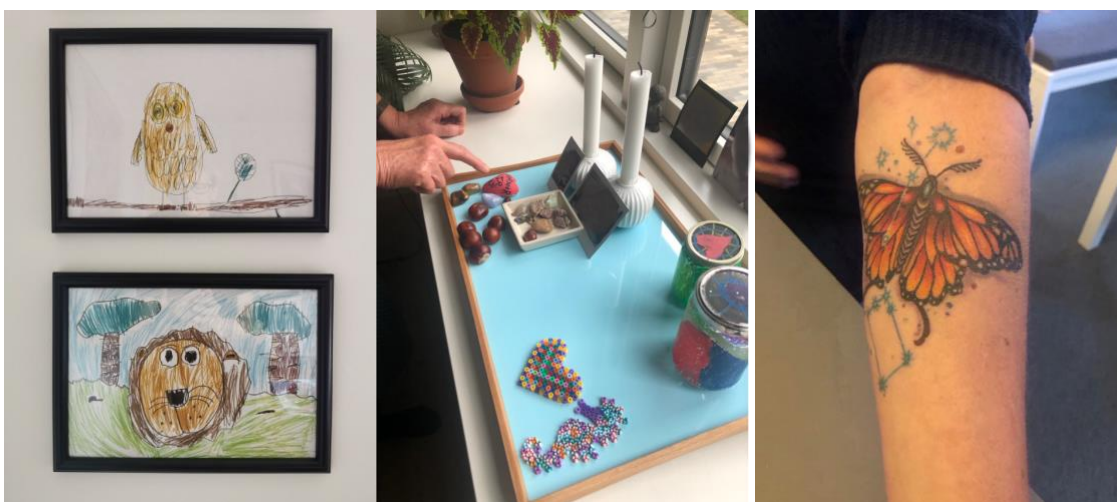
Sorgen over tabte drømme kan relateres til de to lektorer Dorthe Refslunds og Kjetil Sandviks (2020:64) forskning i forældres sorg, hvor de tydeliggør, at forældres sorg er knyttet til et tab af deres drømme om

at være forældre, som de må bearbejde gennem ritualer. I den forbindelse ser man også blandt bedsteforældrene, at de skaber fortællinger og minderitualer om barnebarnet og på den måde forsøger at integrere barnebarnet i deres hverdagsliv. Det kan være fortællinger om, hvordan barnebarnet kunne have medvirket i forskellige aktiviteter, og hvad han/hun ville have gjort i disse situationer (Astrid:51). Det kan være ritualer som eksempelvis at tænde et lys, sige godnat og godmorgen til barnebarnet, besøge gravstedet, se videoer af barnebarnet og høre bestemte sange og musik, der minder dem om barnebarnet:

”Når jeg har billeder af hende hængene, så betyder det, at hun er hos mig hele tiden. Jeg bliver mindet om hende hver dag og vil aldrig glemme hende (...) Jeg synes, det er rart, at jeg kigger på hende som det første om morgenen og det sidste, når jeg går i seng om aften. Hun er på den måde hele tiden med i mit liv” (Agnes:66)

I ritualets rum kan bedsteforældrene bearbejde sorgen og finde ud af, hvordan de kan leve videre som bedsteforældre til deres afdøde barnebarn. Flere af bedsteforældrene er angste for at glemme deres barnebarn, og det er vigtigt for dem, at barnebarnet vedbliver med at være en del af deres liv på lige fod med øvrige børnebarn (Anja:29; Pernille:103). Derfor spiller gravstedet, fotografier og malerier af barnebarnet, fod- og håndaftryk, mindealtre, hårafklip, små objekter som nøgleringe, et hjerte, englefigurer, sten, tegninger og mindetatoveringer en vigtig rolle i mange af bedsteforældrenes liv (Ellen:66; Christian:61; Ida:150; Lærke:95; Sigrid:165).

Billede: Udvalgte fotografier af bedsteforældrenes mindepraksisser

(Fotografier er taget af forfatteren til denne publikation med mundtlig tilladelse fra bedsteforældrene)

Fortællingerne, som bedsteforældrene skaber om deres afdøde barnebarn og ritualerne, er en måde, hvorpå bedsteforældrene sætter ord på sorgen såvel som at skabe nærvær til barnebarnet i deres liv

(Agnes:9; Augusta:130). Selvom barnebarnet i fysisk forstand ikke længere er til stede, forsøger bedsteforældrene at opretholde barnebarnet som en del af familien gennem nærværskabende ritualer og sorgpraksisser i deres hverdagsliv.

SORGENS UVIRKELIGHED

I bedsteforældrenes tabsoplevelser betoner størstedelen af dem en følelse af uvirkelighed. De oplever barnebarnets død som en hændelse, der er uforståelig og surrealistisk (Ida:149; Lena:13). Flere af bedsteforældrene beskriver metaforisk, at de befinder sig i en "boble" (Kathrine:78; Christian:54), "osteklokke" (Agnes:11) eller et "mareridt" (Ulrikke:143), hvor de længe efter dødsfaldet har svært ved at begribe og forstå, at deres barnebarn ikke længere er i live og håber at vågne op og finde ud af, at det bare er en drøm. Mange af bedsteforældrene skildrer en kontrast mellem omverdenen, der lever videre som om ingenting er hændt og deres egen hverdag, som er gået i stå og er markant forandret efter dødsfaldet (Kathrine:83; Lena:90). Barnebarnets dødsfald fremstår som et brud på bedsteforældrenes hverdagsliv, hvor de oplever, at "(...) *gulvtæppet bliver revet fuldstændig væk*" (Pernille:103). Det er fælles for bedsteforældrene, at de bliver ramt af et voldsomt chok som konsekvens af det pludselige tab. På et øjeblik er bedsteforældrenes liv forandret og refleksioner over, om det virkelig kan passe, og hvorfor det lige skulle ramme deres familie, går igen i bedsteforældrenes fortællinger (Kathrine: 82; Augusta:28):

"Jeg tænkte, at det var løgn. Jeg kunne slet ikke forstå det. Det var fuldstændig surrealistisk på en eller anden måde. Det er sådan noget, der kun plejer at ske for naboen. Hvordan kunne det lige ske for os?" (Ellen:66)

Oplevelsen af uvirkelighed understøttes også af informanten Esther:

"Jeg synes, det var rigtig hårdt i kapellet. Jeg havde lyst til at tage ham op ad kisten og stikke af med ham, for det kunne ikke være rigtigt. (græder) Det var mærkeligt. Man tænker, at det ikke kan passe, at han ligger der i kisten. Man tænker, at det ikke kan være rigtigt, og hvorfor skal han dog ligge der?" (Esther:142)

Uvirkelighedsfølelsen er ikke noget særegent for bedsteforældres sorg, men et alment fænomen, der knytter sig til oplevelsen af at miste, hvilket er blevet beskrevet i flere teorier og modeller om sorg. Den amerikanske psykolog J. William Worden (1982) har beskrevet sorgen som et arbejde med forskellige opgaver, hvor en af opgaverne handler om at acceptere tabets virkelighed. De britiske psykiatere John Bowlby og Colin Murray Parkes (1980) har også i deres fase-teori om sorg fremhævet, hvordan efterladte kan gennemleve et chok og en følelseløshed knyttet til en oplevelse af uvirkelighed. På samme måde er

oplevelsen af uvirkelighed hos bedsteforældrene forbundet med chokket over at miste deres barnebarn, hvor der for flere af dem går lang tid, før de kan forstå og acceptere den kendsgerning, at deres barnebarn ikke længere lever. Det, der gør sig særligt for bedsteforældrenes sorgoplevelse er, at uvirkelighedsfølelsen er knyttet til en række andre smertefulde følelser såsom meningsløshed og uretfærdighed, hvor de oplever frustrationer og har svært ved at finde rimelighed i, at deres barnebarn dør (Kathrine:79; Christian: 57; Astrid:44; Sigrid:159; Pernille:143):

”Der er aldrig nogen (hæver stemmen), der får mig til at tro på noget som helst mere, når det her kan ske og være meningen (...) Jeg skal indømme, at noget af det første, jeg tænkte på var, hvordan fanden kan man tro på, at der er en Gud, der holder hånden over os, når det her kan ske. Jeg følte, at det var så uretfærdigt” (Anja:31)

I bedsteforældrenes fortællinger fylder det meget, at det er uretfærdigt, unormalt, forkert og unaturligt, at deres barnebarn dør før dem selv (Astrid:44; Kathrine:79; Ulrikke:146). Når et barn dør, bliver det typisk betragtet som *off-time*, fordi dødsfaldet er et brud på den naturlige orden (Katz 2006:159). På samme måde oplever bedsteforældrene, at deres barnebarns død er uvirkeligt og uretfærdigt, fordi det strider imod deres almene forestillinger om rækkefølgen på generationernes død.

NIVEAUDELT SORG

I det indledende kapitel (jf. kap 1) blev det beskrevet, hvordan eksisterende forskning fremhæver, at bedsteforældre kan opleve en såkaldt *dobbelt sorg*, hvor de både oplever sorg over at miste deres barnebarn, men også i forbindelse med at se deres voksne barn være i en så dyb sorg (se fx Reed 2000). I bedsteforældrenes fortællinger har et gennemgående tema været, at de ikke kun oplever en dobbelt sorg, men at de oplever en kompleks sorg på flere niveauer. Med inspiration fra begrebet dobbelt sorg har jeg derfor videreudviklet begrebet til *niveaudelt sorg*, der indfanger, hvordan bedsteforældrene oplever en sorg, der kommer i flere niveauer og lag. Størstedelen af bedsteforældrene giver udtryk for, at de oplever en intens sorg over at miste deres barnebarn, men at deres sorg i høj grad også er forbundet med at overvære, hvordan den nærmeste familie omkring dødsfaldet er i en gennemgribende sorg. Det drejer sig her ikke kun om se deres voksne barn i sorg, men også at iagttage, hvordan dødsfaldet påvirker deres ægtefælle, svigerbørn, øvrige børnebørn, søskende til det voksne barn og oldeforældre (Esther:138; Astrid:40; Lærke:88; Christian:53; Vera:116):

”Jeg har en sorg over, at jeg har mistet mit barnebarn og aldrig nåede at lære ham rigtigt at kende. Men det, der slår mig mest ud, er nok at opleve min datter og hendes kæreste i den sorg, de er i. Det rammer mig også meget at opleve min anden datter og andre børnebørn være i en så stor sorg” (Augusta:123)

Bedsteforældrene har stærke følelser af sympati og medfølelse overfor den nærmeste familie omkring dødsfaldet. Ved at sætte sig ind i deres situation griber bedsteforældrene af en sorg over deres sorg og kan nærmest mærke deres smerte på egen krop (Bloch 2015:306; Smith 2014:29). At bedsteforældrene skal overvære og være tilskuer til den indgribende sorg blandt den nærmeste familie, beskriver de som værende nærmest umenneskeligt og ubærligt (Ellen:71; Lærke:88). Det træder frem i flere af bedsteforældrenes fortællinger, at de er nervøse for, hvordan deres nærmeste familie skal klare den nye tilværelse, og at de har et stort ønske om at beskytte og fjerne deres smerte for enhver pris, men da dette ikke er muligt, afføder det svære følelser af magtesløshed, afmagt, frustration, utilstrækkelighed og hjælpeløshed (Lærke:89; Ulrikke:143; Ellen:67). Bedsteforældrene beskriver det som *”Jeg har lyst til at tage deres sorg og smide den væk. Jeg ville ønske jeg kunne kramme sorgen ud af dem”* (Ellen:71) og *”Om jeg så gav hende al verdens penge eller hoppede på tungen, så kunne jeg ikke redde min datter. Jeg var afmægtig og kunne intet stille op”* (Ida:156). Når bedsteforældrene fortæller, hvad de finder særligt vanskeligt i deres sorg, er det særligt afmagten og magtesløsheden ved ikke at have mulighed for at hjælpe den nærmeste familie og tage sorgen væk fra deres skuldre. Bedsteforældrene kan ikke stille noget op udover at være der for den nærmeste familie og støtte dem i sorgen. Endelig kommer det til udtryk adskillige gange hos bedsteforældre, at deres rolle som bedsteforældre stiller nogle særlige følelsesmæssige krav til dem, hvor de er en stor praktisk- og emotionel støtte for hele den nærmeste familie, hvilket har konsekvenser for den måde, hvorpå bedsteforældrene håndterer deres sorg særligt i relationen til den nærmeste familie, hvilket vil blive udfoldet nærmere i analysedel III.

DELKONKLUSION

Som det fremgår af første analysedel, oplever bedsteforældrene et signifikant tab og en indgribende sorg med svære følelser, som påvirker deres fysiske- og mentale helbred, hvilket er i tråd med den eksisterende forskning på området (Se fx Youngblut et al. 2015; Fry 1997). Analysen har bidraget med nye perspektiver på, hvordan bedsteforældres sorg også kan have et fremadskuende perspektiv, hvor knuste drømme og håb er en integrerende del af bedsteforældrenes tab. Bedsteforældrene mister ikke kun deres barnebarn i fysisk forstand, men oplever, at den forestillede fremtid med barnebarnet forsvinder og umuliggøres. Bedsteforældrenes sorgpraksisser med fortællinger om barnebarnet og ritualer er vigtige komponenter i deres sorgarbejde, og er med til at skabe nærvær til deres afdøde barnebarn i deres hverdagsliv. Dette kan

relateres til et kvalitativt studie af bedstemødres sorg efter tabet af deres spædbarn, som fremhæver, at ceremonier og mindesmærker er betydningsfuldt i sorgen og en måde, hvorpå bedsteforældrene kan holde barnet "levende" i familien (Lockton et al. 2020:405). Bedsteforældrene i undersøgelsen oplever barnebarnets død som uvirkelig og uretfærdig, fordi det er et markant brud på deres hverdagsliv, som bryder med konventionerne om, hvem der dør først, hvilket ligeledes understøttes af den eksisterende forskningslitteratur (se fx Tourjeman 2015; Gilrane & O'Grady 2012). Endelig bygger undersøgelsen videre på det nuværende vidensgrundlag om bedsteforældres sorg som værende dobbelt (se fx Reed 2000) og tilføjer, at bedsteforældre kan opleve en *niveandelt sorg*, som knytter sig til at overvære, hvordan de nærmeste familiemedlemmer omkring dødsfaldet gribes af en voldsom sorg.

DEL II: FØLELSEREGLER FOR BEDSTEFORÆLDRES SORG

Denne analysedel præsenterer fire følelsesregler, som er med til at forme uformelle normer og særlige forestillinger om, hvorvidt, hvordan, hvornår og hvor længe det er acceptabelt for bedsteforældre at udtrykke deres sorg i forskellige sociale arenaer. Et andet aspekt, der indgår i følelsesreglerne, handler om, hvordan bedsteforældrene på forskelligvis oplever, at deres sorg bliver umyndiggjort og uberettiget i den sociale interaktion. Følelsesreglerne er udviklet på baggrund af tværgående fællestræk og forskelle i bedsteforældrenes fortællinger med inspiration fra Hochschilds teori om følelsesregler og Dokas teoretisering af umyndiggjort sorg. Følelsesreglerne skal forstås som idealtyper eller begrebsmæssige konstruktioner, der ikke nødvendigvis eksisterer i deres rene form. Derimod skal følelsesreglerne forstås som et kontinuum, hvor bedsteforældrene kan opleve forskellige nuancer og grader af følelsesreglerne.

UBETYDELIG SORG – NÅR SORGEN IKKE BETRAGTES SOM VÆSENTLIG

Den første følelsesregel er **ubetydelig sorg**, som er udviklet med afsæt i Dokas (1989) teoretisering af *manglende anerkendelse af relationen til afdøde og selve sorgoplevelsen*. Denne følelsesregel omhandler spørgsmålene om, hvorvidt og for hvem, det er tilladt at sørge, når et barn dør og er *relationsorienteret*, idet den knytter sig til bedsteforældrenes relation til barnebarnet. Følelsesreglen beskriver, hvordan bedsteforældrene oplever, at deres sorg ubetydeliggøres og umyndiggøres i forskellige sociale situationer, fordi andre ikke betragter deres relation som signifikant eller væsentlig.

Flere af bedsteforældrene oplever, at kollegaer, venner, bekendte og familiemedlemmer giver udtryk for, at deres sorg ikke er betydningsfuld sammenlignet med forældrenes sorg over at miste deres barn. Dette ses blandt andet ved, at omverdenen primært spørger bedsteforældrene ind til, hvordan deres voksne barn har det efter dødsfaldet og ikke, hvordan de selv har det efter at have mistet deres barnebarn:

”De fleste spørger ind til, hvordan min datter har det. Der er ikke nogen, der spørger mig, hvordan jeg har det i det hele. Det synes jeg, der manglede lidt. Det ville være rart, hvis der var nogen, der også spurgte ind til, hvordan jeg har det. Jeg tror mange tænker, at det er min datter, der har mistet et barn og ikke mig. De tænker ikke over, at jeg har mistet et barnebarn, og at det også kan være rigtig hårdt for mig” (Ellen:65)

Ligesom informanten Ellen er der flere af bedsteforældrene, der fremhæver, at forældrenes sorg ofte overskygger deres, og kommer i fokus i samtalen med andre (Kathrine:81; Agnes:21; Sigrid:162). Mange af bedsteforældrene oplever derfor, at de ikke bliver imødekommet eller konfronteret med deres sorg i

den sociale interaktion. I uddraget fra interviewet med Ellen betoner hun også, at hun har en formodning om, at andre slet ikke tænker, at hun kan være i sorg efter at have mistet sit barnebarn. I den sociale samhandling erfarer flere af bedsteforældrene, at andre ikke har forståelse for, at de kan opleve en form for sorg og være kede af det efter at have mistet deres barnebarn (Ellen:68; Lærke:94; Agnes:29):

”Jeg synes, at det ville være godt, hvis der var nogen, der opdagede, at der er bedsteforældre, som kan være kede af det og være i sorg. Folk tænker, at bedsteforældre bare ikke er kede af det eller skal have lov til det. Det er forældrene, der har mistet et barn og bedsteforældrene, de er ikke kede af det” (Kathrine:82)

I samtalerne med bedsteforældrene blev det tydeligt, at flere af dem oplever, at omverdenen har en holdning til deres sorg og på en måde gør sig til dommer for, hvilke sorgoplevelser, der er ”mest” berettiget, og hvorvidt bedsteforældrene kan tillade sig at være i sorg. De oplever, at flere personer i deres omgangskreds tilkendegiver, at det er forældrene, der har mistet og ikke bedsteforældrene, hvorfor de i højere grad forventes at skulle støtte og hjælpe forældrene (Sigrid:163). Nogle af bedsteforældrene fortæller, at de nærmest skal retfærdiggøre for andre, at de kan være i sorg (Agnes:20), mens andre oplever, at professionelle (fx sygeplejersker, læger og psykologer) er uforstående overfor, at de er i sorg (Kathrine:83). Når bedsteforældrene på forskelligvis oplever, at andre har en forestilling om, at deres sorg ikke er væsentlig sammenlignet med forældrenes sorg, kan det forstås som et udtryk for, at omverdenen ikke anerkender bedsteforældrenes relation til barnebarnet som betydningsfuld, og derfor har de ikke et tilstrækkeligt fundament for at sørge (Doka 1999:38). Selvom bedsteforældrene har haft en tæt og nær relation til barnebarnet (jf. analysedel I) oplever de, at deres tab ikke opnår den samme sociale accept og - støtte som forældrenes sorg. Bedsteforældrenes sorg kommer i skyggen af forældrenes og bliver sekundær. At omverdenen overser bedsteforældrenes sorg, kan desuden været influeret af, at bedsteforældre er en gruppe af sørgende mennesker, som kun har fået begrænset samfundsmæssig bevågenhed (jf. kap 1).

Blandt bedsteforældrene, der har mistet et spædbarn, oplever de, at flere kollegaer, venner, bekendte og familiemedlemmer ikke anerkender og har forståelse for deres tab, fordi barnebarnet aldrig rigtig har levet, og derfor har de ikke nået at lære barnet at kende og opbygge en tæt relation:

”Jeg bliver rasende, hvis de bare tænker på hende som en eller anden lille klat (...) De tænker ikke på Viola som et rigtigt barn. De tænker om hende som om, hun er ingenting. Det synes jeg er svært (...) Når man siger, at man har mistet et barnebarn, så siger de ’Jamen du kendte hende jo ikke’, fordi hun ikke nåede at leve. Men jeg synes jo,

at jeg lærte Viola at kende. Det synes jeg, og det kan folk ikke forstå. Nu er jeg holdt op med at sige det, for jeg kan ikke trænge igennem til folk. Folk forstår det ikke. De kan ikke forstå, at et dødt barn kan have nogen betydning (...) Nogle gange har jeg tænkt, om jeg var skør, fordi jeg bliver ved med at holde fast i, at hun rent faktisk betyder noget for mig. Når flere kommer og siger til én, at hun ikke er noget, så tænker jeg om det er mig, der er noget galt med, for jeg synes virkelig, at hun var noget. Hun er noget, og det skal hun blive ved med"

(Anja:32-34)

I flere af bedsteforældrenes fortællinger træder det frem, at det er en grundpræmis i deres tab, at spædbarnet ikke har levet et fysisk liv. Det indebærer, at barnet ofte kun har været fysisk til stede for forældrene, bedsteforældrene og de nærmeste familiemedlemmer (fx søskende) foruden sygehuspersonale. Gennem det fysiske fravær er barnebarnet vanskeligt at forholde sig til for den sociale omgangskreds. Udover den grundlæggende manglende forståelse, som ovenstående udsagn afspejler, møder omverdenen bedsteforældrene med fordømmende kommentarer om deres sorg, og negligerer deres tab (Augusta:129; Christian:60; Esther:136; Sigrid:163). Bedsteforældrene oplever en stærk tilknytning til deres spædbarn, selvom de aldrig nåede at se barnet vokse op (jf. analysedel I). Dette blev særligt tydeligt i samtalerne med bedsteforældrene, hvor flere beretter om, at de har forskellige ritualer, hvor de mindes deres spædbarn i hverdagen. Når personer i deres omgivelser fortæller dem, at deres afdøde spædbarn bare var en "klat" eller er "ingenting", som nemt kan erstattes af et nyt barnebarn, sårer det bedsteforældrene og skaber store frustrationer og en tvivl om, hvorvidt deres sorg er forkert, unormal og upassende (Sigrid:163). Bedsteforældrene oplever på den måde, at omverdenen ikke definerer tabet af deres spædbarn som væsentlig eller vigtig, fordi de ikke mener, at bedsteforældrene har kunnet opbygge en tæt relation til barnebarnet, som kunne legitimere en sorgreaktion (Anja:32; Augusta:129). Omverdenen anerkender ikke, at der er tale om et reelt tab, og derfor er de uforstående overfor, at bedsteforældrene er i sorg.

Uafhængigt af årsagen til, at omverdenen ikke mener, at bedsteforældrenes relation til barnebarnet retfærdiggør en sorgreaktion, stiller det bedsteforældrene i en vanskelig situation, hvor de oplever minimal støtte og anerkendelse af deres sorg og behov for at sørge. På den måde skabes der ikke rum til, at bedsteforældrene kan tale om - eller udtrykke deres sorg i det offentlige rum og under disse omstændigheder kan det føre til, at de står alene i sorgen, hvilket vil blive udfoldet nærmere i analysedel III. Centralt er dog, at flere af bedsteforældrene oplever, at deres tætte venner og familiemedlemmer, som har haft kendskab til den nære relation, som bedsteforældrene har haft til barnebarnet, i højere grad forstår, at de også kan være i en sorg – dette vil blive belyst senere i analysen.

MISKREDITERET SORG – NÅR SORGEN IKKE LÆNGERE MÅ FINDE STED

Den næste følelsesregel er **miskrediteret sorg**, som er udviklet med afsæt i Dokas (1989) teoretisering af *manglende anerkendelse af den måde, den sørgende sørger på*. Denne følelsesregel relaterer sig til spørgsmålet om, hvor længe bedsteforældrene kan tillade sig at sørge over tabet af deres barnebarn, og er *tidsorienteret*, da den er forbundet til varigheden af bedsteforældrenes sorg. Følelsesreglen indebærer, at bedsteforældrene et stykke tid efter dødsfaldet oplever, at omverdenen mener, at de ikke længere kan være i sorg eller udtrykke denne. Ved udviklingen af denne følelsesregel forstås bedsteforældrenes sorg ikke som længerevarende eller kompliceret (jf. diagnosen forlænget sorglidelse). Derimod er der tale om en sorgproces, hvor bedsteforældrene forsøger at lære at leve med sorgen og inkorporerer deres afdøde barnebarn i hverdagen (jf. analysedel I), men oplever, at andre har særlige forventninger til, hvor lang tid de må sørge og tilkendegive deres sorg.

Følelsesregler bliver særlige tydelige, når der sker brud på disse og andre reagerer negativt, hvilket også er tilfældet blandt flere af bedsteforældrene. De oplever, at nogle møder dem med forståelse for - og accept af deres sorg i starten og kort tid efter dødsfaldet, men efter et stykke tid oplever de, at kollegaer, venner og bekendte møder dem med negative kommentarer som *"Nu må du også komme videre"* (Sigrid:162) og *"Kan du virkelig blive ved med at hænge dig i det"* (Christian:60) og *"Du skal passe på med ikke at dyrke det"* (Sigrid:161). Mange af bedsteforældrene føler sig ramt og stødt af sådanne udtagelser (Anja:30; Kathrine:83; Ulrikke:145) og får en oplevelse af, at der ikke er plads til deres tabsoplevelse, når de beretter om den til andre. På den måde oplever de, at flere personer i deres omgivelser har stærke holdninger til, hvor slemt det nu kan være at miste et barnebarn og hvordan de bør sørge i den sammenhæng. Et andet eksempel på dette er, at flere af bedsteforældrene, som har mistet et spædbarn oplever, at andre mener, at bedsteforældrene aldrig nåede at lære barnet at kende og derfor ikke længere kan tillade sig at være i sorg, men skal skynde sig at komme videre (Augusta:130 Anja:29; Sigrid:163; Lærke:93). Tabet af barnebarnet har dog haft stor betydning for bedsteforældrene, hvorfor det er vanskeligt for dem, at omgivelserne på sin vis ikke legitimerer deres sorg. Det går igen i flere af bedsteforældrenes fortællinger, at omverdenen har en manglende forståelse for, at de oplever en intens sorg, som de ikke kan komme ud af og bearbejde fra den ene dag til den anden:

"Verden går hurtigt i dag og nogle af mine venner tænker, at nu er det sket og Ella er bisat, så nu må jeg komme videre. Verden går videre, følg nu med! Det er lidt den følelse, jeg har. Jeg kan ikke følge med. Jeg står fuldstændig i stampe (...) Der har været et par stykker, som har sagt 'Ja, ja nu må du jo se at komme videre'. Det bliver man

hårdt ramt af. Jeg ville for guds skyld gerne komme videre, men jeg kunne ikke. Jeg stod jo fuldstændig i havregød med fødderne. Kunne jeg flytte mig og komme videre? Næh nej” (Kathrine:83)

Dette er en beretning blandt flere, hvor bedsteforældrene oplever, at den måde de sørger på, falder udenfor normen og det forventelige. Bedsteforældrene fortæller, at de ikke kan leve op til omverdenens forventninger, fordi de ikke kan eller ønsker at komme hurtigt igennem sorgen, og varigheden af deres sorg er derfor ikke passende. For flere af bedsteforældrene igangsætter dette nedværdigende følelser og tanker om deres sorgreaktioner er forkerte eller fejlagtige:

”Jeg fornemmer, at nogle tænker, at der er gået 2,5 år, og at jeg burde komme videre. Det gør mig faktisk rigtig ked af det, for det er jo ikke en følelse, som jeg selv bestemmer (...) jeg føler mig forkert, når folk har den opfattelse. Jeg kan godt føle, at jeg ligesom ikke hurtigt nok er kommet videre med mit liv og skal tage mig sammen. Det er svært”
(Ulrikke:145)

Flere af bedsteforældrene internaliserer til en vis grad omverdenens forventninger og bliver i tvivl om, hvorvidt deres sorgreaktioner er upassende, mens andre af bedsteforældrene ikke lader omverdenens bemærkninger dominere deres syn på deres egen sorg og i højere grad mener, at omverdenen har en forkert forståelse af deres sorgproces (Sigrid:163; Anja:34; Agnes:21). Bedsteforældrene oplever, at omverdenen miskrediterer deres tabsoplevelse, når de stiller spørgsmålstejn til varigheden af deres sorg og møder dem med nedsættende kommentarer om, at deres sorgreaktioner er forkerte, og at de burde komme videre. Denne følelsesregel beskriver således, hvordan omverdenen sætter nogle begrænser for bedsteforældrenes behov for at sørge og italesættelse af deres sorg i mødet med andre. Med andre ord bliver bedsteforældrene til en vis grad frataget deres muligheder for at eksekvere deres sorg i den sociale samhandling. Flere af bedsteforældrene oplever også, at personer i deres omgivelser tager afstand og ignorerer dem, og på den måde sanktionerer dem for at håndtere deres sorg forkert (Kathrine:81; Christian:58). Det træder frem i flere af bedsteforældrenes fortællinger, at de oplever en manglende social støtte samt accept af deres behov for at sørge i længere tid (Anja:29). Flere af bedsteforældrene føler en stor sorg, men oplever, at de ikke har mulighed for at fremvise deres sorg i forskellige sociale sammenhænge, hvis de ønsker at tilpasse sig normaliteten og ikke fremstå upassende og forkert. For flere af bedsteforældrene har det betydning for, at de oplever at stå alene i deres sorg og må begrænse deres sorgudtryk i mødet med andre, hvilket vil blive udfoldet i analysedel III.

BEDSTEFORÆLDRES SORG I ET SPÆNDINGSFELT MELLEM TABU OG ÅBENHED

I det empiriske materiale er det blevet tydeligt, at nogle af bedsteforældrene oplever, at deres sorg er et tabu, som er omgærdet af berøringsangst blandt omgivelserne, mens andre af bedsteforældrene oplever en åbenhed omkring deres sorg i den sociale interaktion. Det er fortællinger om bedsteforældre, der oplever, at omverdenen møder dem med tavshed, afstandtagen og forlegenhed efter tabet af deres barnebarn. Og det er fortællinger om bedsteforældre, der oplever, at omverdenen møder dem med omsorg og skaber rum for deres sorg. På baggrund af dette har jeg udviklet to følelsesregler: *tabuiseret sorg* og *åbenhed om sorgen*, som vil blive analyseret og holdt op imod hinanden i det følgende afsnit.

Følelsesreglen **tabuiseret sorg** er udviklet med inspiration fra Dokas' (1989) teoretisering af *manglende anerkendelse af dødsårsagen*. Denne følelsesregel er *statusorienteret* og knytter sig til den særlige status som barnebarnets dødsfald har i samfundet. Følelsesreglen beskriver, hvordan barnebarnets dødsfald er et udpræget tabu og knyttet til et stigma i bedsteforældrenes omgangskreds, som medvirker til, at deres sorg bliver tabuiseret og umyndiggjort blandt venner, kollegaer, bekendte og familiemedlemmer.

Et barns død kan betragtes som abnormt og atypisk, fordi det bryder med vores almene forestillinger om rækkefølgen på generationernes død (jf. analysedel I). I bedsteforældrenes fortællinger er det blevet tydeligt, at et barn har en særlig status, værdi eller betydning i samfundet og barnebarnets dødsfald repræsenterer noget i samfundet, som anses som unormalt og uacceptabelt. Derfor oplever størstedelen af bedsteforældrene, at barnebarnets dødsfald i høj grad gør andre ubekvemme og utilpasse. Når barnebarnets dødsfald er et tabu og stigma vanskeliggør det bedsteforældrenes sorgproces, fordi omverdenen har svært ved at tale om eller forholde sig til bedsteforældrenes tab (Christian:60; Augusta:126; Esther:134; Ulrikke:144). Mange af bedsteforældrene oplever, at personer i deres omgangskreds ikke tør spørge ind til deres sorg (Pernille:106; Astrid:46; Esther:134)

"Folk bliver helt sådan uba-agtige (...) Folk er angst og bange for at gøre én ked af det og så lader de i stedet være med at spørge om noget. Det er et misforstået hensyn. Jeg vil hellere have, at folk bare spørger" (Ellen:70)

På samme måde som informanten Ellen fremhæver flere af bedsteforældrene, at de ville ønske, at flere personer i deres omgivelser i højere grad spurgte ind til deres tab og anerkendte den svære situation, som de befinder sig (Kathrine:86; Ulrikke:144). Videre beretter mange af bedsteforældrene, at omverdenen møder dem med tavshed, når de fortæller om deres tab. Eksempler på dette er, at kollegaer, venner,

bekendte og familiemedlemmer lader som om ingenting er sket, undgår øjenkontakt og vender blikket nedad, snakker udenom, kommer med undskyldninger for ikke at snakke om det, og ignorerer eller afbryder bedsteforældrene, hvis de nævner deres afdøde barnebarn (Astrid:48; Christian:59; Anja:35; Sigrid:164). For flere af bedsteforældrene manifesterer denne berøringsangst sig også ved, at flere personer på deres arbejde og i deres sociale netværk tager afstand, ignorerer og undgår dem (Anja:32; Anja:45; Lærke:92; Esther:134). De oplever blandt andet, at flere af deres kollegaer, venner og familiemedlemmer trækker sig fra dem og ikke i samme grad kontakter dem længere (Ulrikke:145; Sigrid:162; Anja:33; Christian:60; Kathrine:80). Og de oplever, at bekendte undgår dem ved eksempelvis at gå over på den anden side af gaden (Astrid:49) eller skynder sig væk fra dem i supermarkedet (Anja:33):

”Vi har også oplevet, at folk er hoppet ind i en forretning eller gået en bue udenom os for ikke at støde på os. Vi havde måske brug for at snakke om det og så skynder I jer bare at løbe væk (...) Nogle folk vil hellere hoppe ned i frysedisken end at vende sig om og snakke med dig om det” (Christian:57-60).

Ovenstående afsnit illustrerer, hvordan bedsteforældrene på forskellig vis oplever, at omverdenen kan have svært ved at håndtere og skabe plads til deres sorg. Bedsteforældrene oplever, at barnebarnets død er så tabuiseret og knyttet til et stigma, der er med til at tabuisere og umyndiggøre deres egen sorg. De oplever, at deres sorg helst skal delegitimeres og gemmes væk. Barnebarnets dødsfald skaber stort ubehag og distancering blandt flere personer i deres omgangskreds, hvilket begrænser bedsteforældrenes muligheder for at udtrykke deres sorg offentligt og benytte sig af social støtte. For flere af bedsteforældrene fører det til, at de i mange sociale situationer fortier deres sorgudtryk og trækker sig fra sociale relationer, hvilket vil blive udfoldet i analysedel III.

Følelsesreglen **åbenhed om sorgen** er mere empirisk funderet end de forudgående følelsesregler, men henter inspiration fra Goffmans begreb *backstage* (1959) og eksisterende forskning om sorgkultur. Denne følelsesregel står i kontrast til de tidligere og er *kontekstorienteret*, idet den beskriver, hvordan bedsteforældrene i bestemte sociale arenaer oplever, at omverdenen udviser åbenhed omkring og forståelse for deres sorg.

I flere af bedsteforældrenes fortællinger træder det frem, at særligt deres tætte venner og familiemedlemmer, som har indblik i deres nære og betydningsfulde relation til barnebarnet, skaber rum for deres sorg. Bedsteforældrene beskriver, at de har et mindre udsnit af venner, som *”(...) moder mig i det og tør snakke om det”* (Kathrine:81), *”(...) bare har været der, givet mig knus og lyttet”* (Agnes:19) og *”(...) rækker*

ud efter én og viser, at de er der” (Christian:60). Bedsteforældrene oplever, at disse venner tør spørge ind til deres sorg, udtrykker medfølelse og omsorg og tilbyder deres hjælp og støtte (Ida:153; Vera:118; Lærke:93). Disse venner har haft en altafgørende betydning for bedsteforældrene, fordi de i disse relationer oplever, at der er forståelse for den svære situation, som de befinder sig i. Her er det legitimt for bedsteforældrene at give afløb for deres sorg samt blive berørt og ked af det (Agnes:33; Augusta:128; Kathrine:80). Nogle af bedsteforældrene oplever også, at deres kollegaer viser medfølelse overfor dem ved for eksempel at have tiden og lyst til at spørge ind og lytte til deres tanker om tabet af deres barnebarn (Pernille:105; Astrid:45; Augusta:125; Vera:116). Flere af bedsteforældrenes oplever således, at der i specifikke sociale sammenhænge skabes plads til, at de kan udtrykke deres sorg:

”Vi har et par venner, som har været vores venner altid, og de har virkelig været der. Vi har lige været sammen med dem, og jeg tror vi snakkede en hel time om Ella. Jeg kan sige, hvad som helst. Jeg kan tude, og jeg kan opføre mig fuldstændig, som jeg har lyst til. Der er ikke noget, jeg skal ligge skjul på overfor de venner. De venner, der ikke har været der for mig, har fået at vide, at Ella var syg, men de har slet ikke henvendt sig til mig. Og det gør de stadigvæk ikke. Nu er det 11 måneder siden, at Ella er død, og de kontakter mig stadigvæk ikke. Hvis jeg kontakter dem, så er det lidt som katten om den varme grød. De vil helst slet ikke snakke om, hvad der skete med Ella” (Kathrine:80).

I citatet beskriver informanten Kathrine, at hun oplever en form for dobbelthed i omverdenens håndtering af hendes sorg, hvilket understøttes af flere af bedsteforældrene (se fx Astrid:45; Christian:59). På den ene side oplever bedsteforældrene, at omverdenen møder dem med tavshed, afstandtagen og forlegenhed, og på den anden side oplever de, at flere personer i deres nære omgangskreds møder dem med forståelse og åbenhed omkring deres sorg, hvilket vil blive udfoldet nærmere i specialets diskussion. Selvom bedsteforældrene i mange sociale situationer oplever, at deres sorg bliver umyndiggjort og mangler socialt accept, kan de således opnå anerkendelse af deres sorg blandt tætte venner og kollegaer, hvilket muligvis kan dæmpe oplevelsen af, at deres sorg er forkert og uberettiget.

DELKONKLUSION

I denne analysedel har jeg gennemgået fire følelsesregler, som hver især sætter nogle særlige rammer for bedsteforældrenes sorg og herunder både muliggør og begrænser bedsteforældrenes sorgudtryk i den sociale samhandling. Følelsesreglerne *ubetydelig sorg*, *miskrediteret sorg* og *tabuiseret sorg* er på hver deres måde med til at umyndiggøre bedsteforældrenes sorg i den sociale interaktion, hvilket også understøttes af forskningslitteraturen, som peger på, at bedsteforældre opnår minimal anerkendelse af deres sorg i

samfundet (se fx Gilrane-McGarry & O'Grady 2011). Analysen supplerer her den eksisterende forskning og bidrager med yderligere indsigt i, hvad det er for nogle samfundsmæssige følelsesregler, som kan være med til at umyndiggøre bedsteforældrenes sorg i forskellige grader. Følelsesreglen **ubetydelig sorg** er *relationsorienteret*, idet bedsteforældrenes sorg ubetydeliggøres, fordi omverdenen ikke anerkender bedsteforældrenes relation til barnebarnet som betydningsfuldt sammenlignet med forældrene, der har mistet deres eget barn. Nehari et al (2007) finder ligeledes, at bedsteforældre kan opleve tvivl om legitimiteten af deres sorg sammenlignet med forældrenes og søskendes sorg. Blandt bedsteforældrene, som har mistet et spædbarn i denne undersøgelse, bliver dødsfaldet betragtet som mindre alvorligt og betydningsfuldt, fordi omverdenen ikke mener, at barnet har status af at være et "rigtigt barn", som bedsteforældrene har kunnet opbygge en relation til, hvilket medvirker til, at bedsteforældrene ikke opnår en social accept af deres sorg. Dette kan relateres til eksisterende forskning, der peger på, at spædbørnsdød er en usynlig død, som kan skabe et tvetydigt tab for de efterladte, fordi andre aldrig har mødt barnet, og deraf ikke forstår betydningen af selve tabet (se fx Murphy & Jones 2014:212; Kofod 2017:146). Følelsesreglen **miskrediteret sorg** er *tidsorienteret* og beskriver, hvordan omverdenen mener, at bedsteforældrenes sorg ikke må vare for længe, men at de skal komme hurtigt igennem sorgen. Men da dette ikke er muligt for størstedelen af bedsteforældrene, oplever de, at deres sorg er upassende og må begrænses. Følelsesreglen **tabuiseret sorg** er *statusorienteret* og beskriver, hvordan et barn har en særlig status i samfundet, som gør bedsteforældrenes sorg til et tabu, der er behæftet med berøringsangst og tavshed blandt andre. Til sidst er der følelsesreglen **åbenhed om sorgen**, der er *kontekstorienteret* og bidrager med nye perspektiver på, hvordan bedsteforældrenes sorg ikke kun bliver uberettiget i den sociale interaktion, men at bedsteforældrene i specifikke sammenhænge med tætte venner, kollegaer og familie også kan opleve, at der bliver skabt rum for, at de kan udtrykke deres sorg uden at skulle bekymre sig om at blive mødt af negative kommentarer eller afstandtagen.

DEL III: FØLELSESARBEJDE OG HÅNDTERINGSSTRATEGIER

Som jeg kort har været inde på i ovenstående, står bedsteforældrene overfor et særligt følelsesarbejde, hvor de må tage forskellige strategier i brug for at kunne håndteres deres sorg. Dette handler både om, hvordan bedsteforældrene håndterer deres sorg i det offentlige rum eksempelvis med kollegaer, venner og bekendte, hvordan de agerer og udviser deres sorg i de nære relationer i familien samt når de er alene og ikke er til skue for omverdenens bedømmelse. I det følgende afsnit præsenteres forskellige håndteringsstrategier, som jeg fandt mest fremherskende blandt bedsteforældrene, og som naturligvis er idealtyper. Håndteringsstrategierne skal forstås som bedsteforældrenes respons på de førnævnte følelsesregler, som de tager i brug i forskellige grader og variationer i deres hverdagsliv for enten at efterleve eller bryde med normerne i den sociale interaktion. I denne analysedel inddrages Hochschilds teori om *følelsesarbejde* og Goffmans begreber *front-* og *backstage*.

SKJULT OG TAVS SORG – NÅR SORGEN MÅ FORTIES OG TILBAGEHOLDES

Af interviewene fremgår det, at særligt to håndteringsstrategier er centrale i bedsteforældrenes følelsesarbejde med deres sorg i interaktionen med venner, bekendte og kollager. Den første er *fortielsesstrategier*, som er udviklet med afsæt i Hochschilds begreb *overfladespille* (1979) og Goffmans begreb *frontstage* (1959). Den anden er *tilbagetrækningsstrategier*, som er udviklet på baggrund af Goffmans begreb *backstage* (1959). Begge strategier vil blive udfoldet i det følgende afsnit.

Størstedelen af bedsteforældrene benytter **fortielsesstrategier** til at nedtone deres sorgudtryk i den sociale interaktion. Dette gør de for at leve op til de førnævnte følelsesregler (jf. analysedel II), for ikke at fremstå som usømmelige i samhandlingen og for ikke at gøre andre forlegne. Flere af bedsteforældrene er bekymret for, hvordan andre vil reagere, hvis de åbenlyst tilkendegiver deres sorg:

"Jeg er bange for, at andre tænker negativt om mig eller tænker, at jeg bare er hende, der hele tiden er ked af det. Jeg er bange for, at de tænker 'Nu må du også se at komme videre', for det hørte jeg engang" (Pernille:107).

Dette perspektiv understøttes af flere af informanterne, som er bange for, hvad andre tænker om dem og er nervøs for at gøre dem utilpasse, hvis de "belemrer" dem med deres følelser og tanker om tabet af deres barnebarn (Lærke:93; Agnes:22; Ulrikke:146):

”Det er jo også svært bare at sige til andre ’jamen mit barnebarn er død’. Det er ikke alle, der kan håndtere sådan noget. For nogle kommer det for tæt på, og de vil ikke snakke om det (...) Når man først åbner for posen, begynder man at tænke over, hvordan det bliver modtaget. Gider de i det hele taget høre på det? Det er svært. Kan de rumme det? Kan de sætte sig ind i det? Jeg er nervøs for, hvordan det vil blive taget imod” (Ellen:66-71)

Bedsteforældrene trækker på deres tidligere erfaringer, hvor de har oplevet, at personer i deres omgivelser har mødt dem med negative kommentarer om deres sorg, har undgået dem eller mødt dem med tavshed (jf. analysedel II). Udtryk som: *”Nu taler vi ikke mere om det”* (Astrid:48) og *”Vi er her jo ikke for at snakke om Ella, vi er her for at hygge os”* (Kathrine:83) og *”Nu gider vi altså ikke høre mere om det”* (Christian:60) går igen i flere af bedsteforældrenes fortællinger. I disse situationer tyder det på, at bedsteforældrene mangler koordinering og afstemning af deres følelser i henhold til, hvad følelsesreglerne foreskriver. Videre oplever bedsteforældrene, at andre ikke altid har forståelse for deres sorg, fordi de flere gange har oplevet, at andre ikke mener, at deres sorg er betydningsfuld eller væsentligt og dertil forventer, at bedsteforældrene hurtigt bearbejder sorgen og kommer videre i livet (jf. analysedel II). Sådanne oplevelser sætter sig i flere af bedsteforældrenes hukommelse og medvirker til, at de oplever deres sorg som en byrde for andre, hvorfor mange af dem hverken har lyst til eller tør udtrykke deres sorg i det offentlige rum. De udvikler derfor fortielsesstrategier til at skjule og nedtone deres sorgudtryk, da de ikke vil bryde med følelsesreglerne. Flere af bedsteforældrene lader til at være styret af omverdenens forventninger og beskriver, at de forsøger at opretholde en bestemt ”facade”, ”maske” eller ”filter”, når de eksempelvis tager på arbejde eller deltager i sociale arrangementer med deres venner:

”Jeg er god til at sætte et filter på og lade som om det hele er fint. Så er jeg bare på arbejde og smiler af det, der nu sker, men der er ikke nogen, der ser mig, når jeg sidder alene og er mut” (Agnès:18)

Flere af bedsteforældrene forsøger at kontrollere eller begrænse deres ”ægte” følelser og har omtanke på ikke at udtrykke deres sorg for meget overfor andre, da de ikke vil udsætte andre for ubehag:

”Man kunne godt ønske sig lidt, at man havde lov til at sidde og græde i dagevis. Når vi har komsammen med venner, kan jeg godt nogle gange blive rigtig ked af det, hvor jeg skal sidde og holde på mig selv, fordi jeg tænker åh nej nu skal du ikke sidde og være ked af det, for nu skal du være glad” (Ulrikke:146)

Dette kan i Hochschilds terminologi forstås som et slags ”følelsesmæssigt skuespil” (1983/2003:36), hvor bedsteforældrene lader som om, at de har det fint og er glade ved eksempelvis at smile og grine, selvom

de i virkeligheden er nedtrykte og sorgfulde. På dem måde forsøger bedsteforældrene at fortie deres sorgudtryk og modulere deres følelser i det sociale rum for at følge følelsesreglerne og tage hensyn til andre (Pernille:107). Bedsteforældrene bruger vendinger som: ”Jeg lægger låg på min sorg” (Anja:34) og ”Jeg holder mine følelser tilbage” (Ulrikke:146). Bedsteforældrenes adfærd kan i Goffmans optik forstås som et forsøg på at undgå situationens sammenbrud og tabe ansigt i det sociale møde, da det vil kunne fremkalde forlegenhed blandt kollegaer, venner og bekendte (Goffman 1959:206). Videre kan bedsteforældrenes adfærd også forstås som et forsøg på at opretholde en fordelagtig selvpræsentation i den sociale interaktion, fordi de ikke vil fremstå som upassende (Goffman 1959).

Et fællestræk i flere af bedsteforældrenes fortællinger er, at de oplever en diskrepans mellem omverdenens forventninger til deres rolle som sørgende og deres egne følelser og behov for at udtrykke deres sorg (Lækre:93; Ellen:65). De oplever en markant afstand mellem, hvad de egentligt føler, og hvad de kan vise udadtil i interaktionen med venner, bekendte og kollegaer. Derfor er der flere af bedsteforældrene, der udvikler forskellige **tilbagetrækningsstrategier**, hvor de isolerer sig og sidder alene med sorgen eller trækker sig fra sociale relationer (Pernille:106; Anja:29; Ida:151). Når bedsteforældrene er alene, befinder de sig i det Goffman kalder *backstage* (Goffman 1959:115). Her har bedsteforældrene privatliv, og kan frit udtrykke deres sorg uden at skulle tænke på at tilbageholde deres følelser eller opretholde en bestemt facade overfor andre, idet de ikke er til skue for omverdens bedømmelse:

”Jeg står rigtig meget alene med min sorg. Jeg kan godt have en rigtig stor sorg om dagen og være på kirkegården alene. Det er der ikke nogen, der ser. Jeg fortæller det ikke til nogen. Knap nok til min mand. Jeg tror ikke folk ved, hvor ked af det jeg er” (Agnes:22)

På samme måde som informanten Agnes er der flere af bedsteforældrene, der beskriver, at de oplever, at de primært kan give afløb for sorgen, når de er alene, fordi de her ikke skal være nervøse for omverdenens reaktioner (Pernille:106; Ida:151; Astrid:44). De undertrykte følelser, som de ovenfor nævnte fortælsesstrategier har bidraget til, kan komme til syne, når bedsteforældrene er i deres eget selskab. Her kan bedsteforældrene være i sorgens rum med alle dens følelser og udtryk, hvor flere af dem for eksempel har forskellige ritualer i hverdagen, hvor de mindes og skaber nærvær til deres afdøde barnebarn (jf. analysedel I). Der er også flere af bedsteforældrene, der har trukket sig fra sociale relationer med venner, kollegaer og bekendte, fordi de ikke har kunnet rumme deres sorg (Kathrine:80; Christian:58; Augusta:130; Eshter:135; Ulrikke:145). Det er fortællinger om bedsteforældre, der oplever en manglende anerkendelse og forståelse af deres sorg, minimal støtte og oplever, at der ikke er plads til deres følelser i

den sociale interaktion (jf. analysedel II), hvorfor en strategi for flere af dem er blevet at undgå visse mennesker, steder og begivenheder. For flere af bedsteforældrene betyder det, at deres sociale netværk er ændret, og flere af dem oplever en tiltagende ensomhed og isolation i sorgen (Augusta:130; Agnes:34).

DOBBELTSIDET FØLELSESHÅNDTERING - TILSIDESÆTTELSE AF SORGENS UDTRYK I DEN NÆRE FAMILIE

Det er ikke kun i samhandlingen med venner, bekendte og kollegaer, at bedsteforældrene erfarer, at de må nedtone og skjule deres sorgudtryk. I det empiriske materiale er det blevet tydeligt, at der også er et særligt følelsesarbejde på spil i bedsteforældrenes interaktion med den nærmeste familie omkring dødsfaldet, hvor bedsteforældrene af hensyn og i kærlighed til de berørte parter tilsidesætter og begrænser deres sorgudtryk. Dette gælder særligt i relationen til deres voksne barn, hvor bedsteforældrene både skal håndtere deres egne følelser og deres voksne barns sorg. Med inspiration fra tidligere emotionsforskning (se fx Tracy & Tracy 1998; Kyed 2014:180) begrebsliggør jeg dette som *dobbeltsidet følelshåndtering*, hvilket vil blive udfoldet nærmere i følgende afsnit.

Størstedelen af bedsteforældrene indtager en fornyet forælderrolle overfor deres voksne barn efter dødsfaldet, hvor de er en stor praktisk- og emotionel støtte overfor deres voksne barn. En af bedsteforældrene beskriver det som: *"Man er jo bare mor, og man er stærk. Man er jo den, der klarer det hele"* (Pernille:106) og en anden fortæller: *"Jeg var jo egentligt bare en tjenende ånd (...) Jeg ordnede alle de praktiske ting. Jeg prøvede at få noget mad i dem, vaskede tøj og ryddede op"* (Kathrine:73). Yderligere vælger flere af bedsteforældrene over en længere periode at flytte ind hos deres voksne barn efter barnebarnets dødsfald (Ida:151; Agnes:13) og hjælper med hverdagsgøremål såsom rengøring, madlavning, pasning, kørsel m.m. (Kathrine:74; Astrid:44). Samtidig med dette påtager flere af bedsteforældrene sig en central omsorgsrolle overfor deres voksne barn, hvor de oplever, at det er deres ansvar at passe på deres voksne barn og beskytte dem fra sorgens smerte (Sigrid:159; Ulrikke:144; Augusta:122; Pernille:106; Anja:2). Bedsteforældrene kan ikke tage sorgen væk fra deres voksne barn, men de kan skabe rum for sorgen og den svære situation, som deres voksne barn befinder sig i. Dette understøttes også af internationale studier, der peger på, at bedsteforældre udgør en vigtig funktion og støtte i den sørgende familie (se fx Nehari et al. 2007).

Efter barnebarnets dødsfald skal bedsteforældrene ikke kun forholde sig til deres egen sorg, men konfronteres med - og involveres i høj grad også i deres voksne barns sorg, hvor flere af dem gribes af en sorg over at se deres voksne barn i smerte (jf. analysedel I). Bedsteforældrene oplever, at deres

rolle stiller krav om en dobbeltsidet følelshåndtering, hvor de må håndtere deres egne følelser og deres voksne barns sorg simultant. Bedsteforældrene beskriver i den forbindelse, at de oplever et voldsomt følelsesmæssigt pres på deres skuldre, hvor de er i konstant beredskab og må gøre sig stærkere i relationen til deres voksne barn (Anja:29; Pernille:99; Ida:151; Sigrid:159; Ulrikke:144):

”Jeg har mange gange følt, at jeg har været nødt til at skulle gøre mig stærkere end jeg var, fordi jeg skulle redde min datter og svigersøn også. Jeg skulle være fornuftig. Nogle dage kunne de ingenting, og så blev jeg nødt til at gøre noget. Vi skal jo have noget mad på et tidspunkt, der skal vaskes tøj, og der skal måske også lige støvsuges, osv. Det er et grufuld dilemma at være i. Hvis man skal skære det ud i pap, så er det næsten noget med ikke at tillade sig selv at være ked af det, fordi du er nødt til at holde dig oven vande på grund af andre. Jeg holdt mig selv meget i skak” (Kathrine:76)

I tråd med ovenstående beskriver informanten Ida også, hvordan hun tilsidesætter egne følelser og behov samt mobiliserer en grad af overskud og styrke for at kunne være der for hendes voksne barn:

”Jeg var jo bare ked af det. Jeg følte ikke, at jeg kunne bryde sammen og lægge mig fladt ned. Det følte jeg ikke var et valg, jeg havde, fordi jeg vidste, at min datter havde det endnu værre. Jeg skulle gøre mig stærk for hendes skyld. Det følte jeg, at jeg var nødt til (...) Jeg tilsidesatte meget mine egne behov for at kunne støtte min datter på bedst mulig vis” (Ida:150)

Ved at vende deres egne følelser indad giver bedsteforældrene dermed plads til deres voksne barns sorg. Andre af bedsteforældrene beskriver det som: *”Jeg har skullet lægge bånd på min sorg for at kunne rumme min datters sorg” (Astrid:43)* og *”Jeg måtte lægge låg på min sorg, fordi jeg var nødt til at vise min søn, at jeg var stærk nok til at holde os begge oppe” (Ulrikke:146)*. Dette kan også forstås som en fortælsesstrategi, hvor bedsteforældrene forsøger at modulere og kontrollere deres følelser, fordi de gerne vil fremstå som en god støtte for deres voksne barn og leve op til følelsesreglerne *ubetydelig sorg* og *miskrediteret sorg* (jf. analysedel II). Bedsteforældrene vælger at nedtone deres sorgudtryk i samværet med deres voksne barn, fordi følelsesreglerne foreskriver, at bedsteforældrenes sorg må træde i baggrunden til fordel for forældrene, og samtidig forventes bedsteforældrene at komme hurtigere igennem sorgen, så de kan støtte og hjælpe forældrene, som kan forblive i sorgen. Ydermere kan bedsteforældrenes adfærd også forstås som *”kærlighedens skjold”* (Davidsen-Nielsen 2010), hvor bedsteforældrene beskytter deres voksne barn fra deres ked af det-hed, fordi de ikke vil lægge mere over på deres skuldre. Flere af bedsteforældrene beskriver, at de må hanke op i sig selv og gøre sig robuste, når de er sammen med deres voksne barn, og

når de kommer hjem, kan de slappe af og lade op til næste gang (Sigrid:157; Astrid:43). I Goffmans terminologi kan dette også forstås som et scenskift fra frontstage til backstage, hvor bedsteforældrene må jonglere mellem forskellige ansigter og følelser (Goffman 1959).

Bedsteforældrenes dobbeltsidede følelshåndtering består i, at de må skjule deres sorgudtryk for at give plads til deres voksne barns sorg, de må gøre sig stærke og vise omsorg for at være en god støtte, samtidig med, at de må passe på sig selv (Lærke:91; Vera:111). Bedsteforældrene forsøger på den måde hele tiden at balancere deres egne følelser i forhold til deres voksne barns følelser. Det dobbeltsidede følelsesarbejde, som bedsteforældrene praktiserer i interaktionen med deres voksne barn, kræver dog meget af dem følelsesmæssigt, og er ikke uden omkostninger:

”Jeg tilsidesatte min sorg hele tiden, når jeg var sammen med min søn og hans kone. Når de tog hjem igen, var jeg som et alderdomshjem. Det gik jo, og det var hyggeligt. Det var dejligt at være sammen, men det var også hårdt, fordi du skulle hele tiden rumme deres sorg og holde din egen nede (...) Du bliver jo træt. Du er fuldstændig færdig. Du har prøvet at banke op i dig selv. Du skal sørge for, at der er lidt kaffe, te, kage, whatever eller noget mad. Du har jo egentlig ikke lyst til det, fordi du magter det ikke, men du gør det. Og når de går, så kan man slet ikke være i sig selv mere. Du bliver bare så træt, fordi du har virkelig været anspændt og gjort dig umage. Du har holdt facaden i en vis grad, for at kunne være der for dem og støtte dem” (Astrid:44)

Flere af bedsteforældrene beskriver, at det er udfordrende for dem både at skulle håndtere deres egne følelser samtidig med, at de skal være en god hjælp og støtte for deres voksne barn:

”Da der var gået nogle måneder, kunne jeg godt mærke, at jeg var følelsesmæssigt brændt ud selv, fordi jeg har brugt alle (haver stemmen) mine ressourcer på at hjælpe dem. Jeg tænkte overhovedet ikke på mig selv vel (...) Det trækker satme mange tænder ud at være så meget på og være en kæmpe støtte for min datter. Jeg oplever, at jeg måtte tilsidesætte mine egne behov og sorg hele tiden. Det er også derfor, at sorgen tager lang tid for bedsteforældre, for der er ikke tid, plads og overskud til selv at få bearbejdet sin sorg” (Anja:31)

Bedsteforældrene oplever, at de er følelsesmæssigt udbændte og oplever fysiske- og psykiske eftermen, fordi de over en længere periode har måttet tilbageholde deres sorg i nærværet af deres voksne barn (Ida:155; Anja:31; Astrid:44). Bedsteforældrene har skjult og udskudt deres sorg for at gøre plads til deres voksne barns sorg, som opfattes som ”vigtigere” af omverdenen og dem selv. Flere af bedsteforældrene fortæller i den forbindelse, at de er bagud med deres sorg og oplever en forsinket

sorgreaktion, fordi der i lang tid efter barnebarnets dødsfald ikke har været plads til deres sorg. Først nu, hvor deres voksne barn har fået det bedre og fået professionel hjælp, oplever bedsteforældrene, at de har tid og overskud til at bearbejde deres egen sorg. Nu kan de, som informanten Pernille fortæller: *”(...) være egoistisk med min sorg. Jeg vil gerne have lov til at være ked af det. Men det er fandme svært for ens omgivelser at forstå, for nu er der gået et år og tre måneder siden hun døde”* (Pernille:102). At bedsteforældrene ikke har kunnet udtrykke deres sorg i tiden efter barnebarnets dødsfald, fjerner ikke sorgen, men forsinker den. Flere af bedsteforældrene oplever, at de nu står tilbage længe efter barnebarnets dødsfald med en sorg, som de ikke kan dele med andre, fordi omverdenen forventer, at de er kommet videre.

ITALESÆTTELSE AF SORGEN

En mindre gruppe af bedsteforældrene i undersøgelsen har taget et aktivt valg om åbent at udtrykke og italesætte deres sorg i det offentlige rum, selvom flere personer i deres omgivelser møder dem med tavshed og afstandtagen (jf. analysedel II). Dette kan forstås som en *åbenhedsstrategi*, hvor flere af bedsteforældrene vælger åbenlyst at tilkendegive deres sorg med et ønske om at udfordre omverdenens forventninger og eksisterende normer. Denne håndteringsstrategi bærer præg af at være mere empirinær end de foregående, og er primært induktiv udviklet.

Fremfor udelukkende at tilpasse sig omverdenens forventninger til bedsteforældrenes sorg, er der en del af dem, der vælger at handle anderledes og konfrontere det tabu og de fordomme, som de møder omkring deres sorg i samfundet:

”Fra starten af har jeg taget et aktivt valg om at være åben omkring min sorg. Det er forfærdeligt at miste et barnebarn, og det hjælper ikke at fortie det. Jeg synes ikke, man skal fortie det (...) I gamle dage skulle man fortie, gemme væk og glemme afdøde. Det var tys tys, og det snakkede man ikke om. Det var et tabu. I 2020 burde vi kunne snakke om det. Jeg møder dog stadigvæk nogen, der ikke kan snakke åbent om det” (Ellen:70)

En del af bedsteforældrene beretter på samme måde som informanten Ellen, at de vælger at bryde med tavsheden om deres sorg, som de har erfaret i konfrontationen med omverdenen, og i stedet forsøger at vedkende sig og stå åbent frem med deres sorg i mødet med andre (Ida:155; Vera:116). Flere af bedsteforældrene viser deres sorg udadtil ved eksempelvis at blive berørt og italesætte tabet af deres barnebarn på trods af, at kollegaer, venner og bekendte har svært ved at håndtere dette og har nogle andre forventninger til deres rolle som sørgende. Nogle af bedsteforældrene beskriver, at andre ikke skal

bestemme over deres sorgoplevelse og hvis de ikke kan håndtere, at de fortæller om tabet af deres barnebarn, så er det deres problem (Christian:61):

”Jeg var fuldstændig ligeglad med, hvad andre tænkte. Jeg havde det sådan, at du er ikke mig, så hvem er du til at dømme mig? Jeg var virkelig ligeglad. Om det så havde været statsministeren eller dronningen, så havde det været lige meget. Jeg besluttede at være åben omkring min sorg, og hvad der var sket fra starten af” (Ida:123)

Flere af bedsteforældrene vælger således at gå imod og bryde med de første tre følelsesregler *ubetydelig sorg*, *miskrediteret sorg* og *tabuiseret sorg* (jf. analysedel II) og italesætte deres sorg, hvilket også kan forstås som en modstrategi, hvor de handler og reagerer proaktivt på den lukkethed de møder fra omverden. Dette illustrerer også, hvordan bedsteforældrene ikke blot overtager omverdenens forestillinger om deres sorg, men også er handlende subjekter, der kan gøre modstand mod - og udfordre omverdenens negative kommentarer om deres sorg samt påvirke til forandring i den nuværende sorgkultur. Bedsteforældrenes handlingspotentiale er forbundet med et ønske om at aftabuisere deres sorg og bryde med den umyndiggørelse og berøringsangst, de oplever ved åbent at tale om og udtrykke deres sorg over tabet af deres barnebarn i den sociale interaktion.

DELKONKLUSION

Analysens sidste del har tydeliggjort, at størstedelen af bedsteforældrene i høj grad påvirkes af omverdenens forventninger til - og reaktioner efter tabet af deres barnebarn. For at leve op til følelsesreglerne *ubetydelig sorg*, *miskrediteret sorg* og *tabuiseret sorg* udvikler flere af bedsteforældrene forskellige *fortielses-* og *tilbagetrækningsstrategier*. Fortielsesstrategierne består i, at bedsteforældrene nedtoner og skjuler deres sorg i den sociale interaktion med venner, bekendte og kollegaer, fordi de ikke vil fremstå som upassende eller blive mødt af negative reaktioner. Dette er sammenligneligt med eksisterende forskning på området, der peger på, at bedsteforældre i høj grad undertrykker deres sorg i samværet med andre (se fx Nehari et al. 2007). Tilbagetrækningsstrategierne består i, at bedsteforældrene trækker sig fra sociale relationer og sørger privat, fordi de oplever, at der ikke bliver skabt plads til deres sorg i deres omgangskreds. I tråd hermed viser eksisterende forskning, at bedsteforældre kan opleve en tiltagende social isolation (se fx Lockton et al. 2020). Analysen bidrager med nye perspektiver på, hvordan bedsteforældre kan håndtere sorgen i den nærmeste familie, hvor *den dobbeltsidede følelshåndtering* viser, at bedsteforældrene står overfor en simultan håndtering af deres egne følelser og deres voksne barns sorg. I interaktionen med deres voksne barn tilsidesætter bedsteforældrenes deres sorg og mobiliserer en grad af overskud, fordi det er deres rolle at være støttende og give plads til deres voksne barns sorg. Dette kan

også relateres til eksisterende forskning, der viser, at bedsteforældre ofte negligere deres sorg for at kunne være en stabil støttefigur for deres voksne barn (se fx Duchow-Moore 2011). Analysen indikerer desuden, at bedsteforældrene oplever en forsinket sorgreaktion, fordi de har tilbageholdt deres sorg i interaktionen, hvilket understøttes af eksisterende forskning (se fx Lockton et al. 2020). Derudover bidrager analysen med ny viden om, hvordan bedsteforældre ikke udelukkende tilpasser sig omverdenenes forventninger til deres rolle som sørgende og viser, at en mindre del af bedsteforældrene anvender en *åbenhedsstrategi*, hvor de udtrykker deres sorg i den sociale samhandling uanset, hvordan omverdenen reagerer og herigennem forsøger at bryde med umyndiggørelsen af deres sorg i samfundet.

Kapitel 5

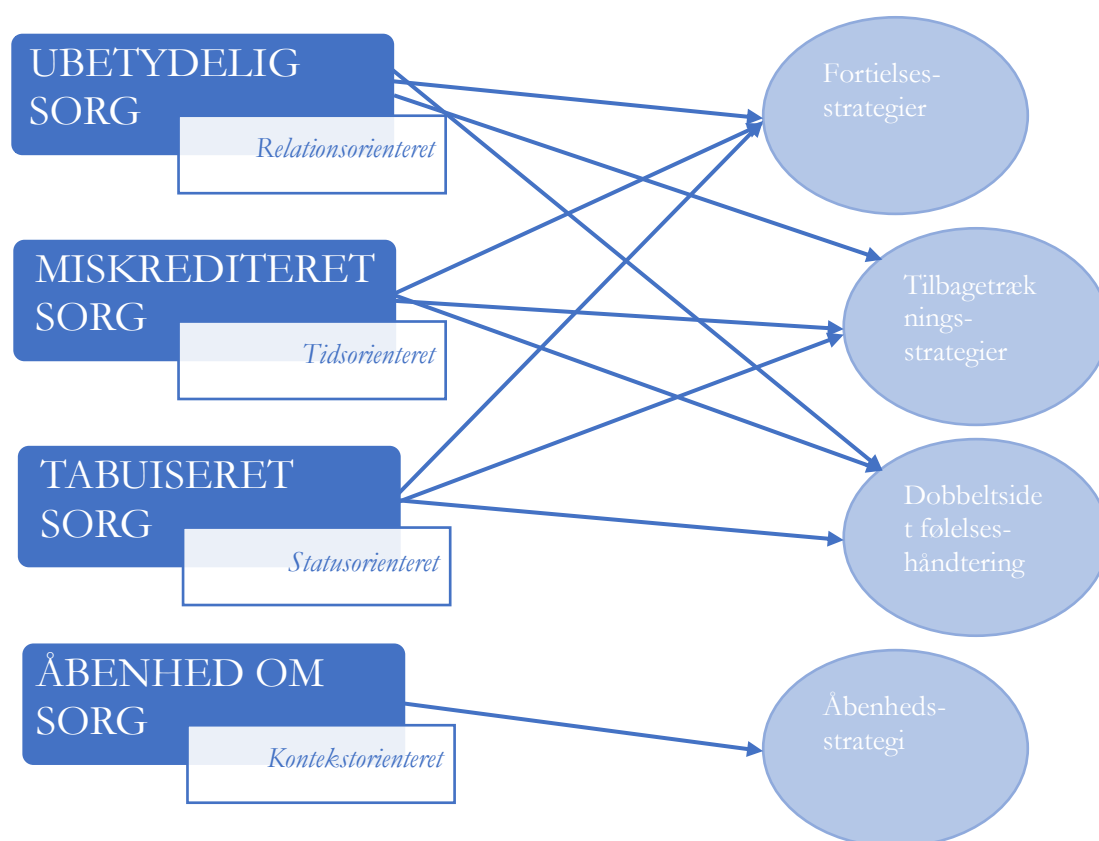
Diskussion og konklusion

DISKUSSION: BEDSTEFORÆLDRES SORG I ET NORMATIVT LANDSKAB

I det følgende diskuteres, hvilken sammenhæng og kobling, der kan ses mellem følelsesreglerne for bedsteforældres sorg og de håndteringsstrategier, som de tager i brug i forskellige grader og variationer i deres hverdagsliv med venner, kollegaer, bekendte og den nærmeste familie. Med afsæt i dette vil jeg tydeliggøre, hvordan bedsteforældrenes sorg befinder sig i et normativt landskab og i et spændingsfelt, hvor deres sorg er til forhandling og under social påvirkning af forskellige samfundsmæssige normer og følelsesregler. I nedenstående figur skitseres specialets teoretisk udviklede begreber og forbindelserne mellem følelsesregler og håndteringsstrategier.

Figur 1. Teoretisk udviklede begreber og sammenhængen ml. følelsesregler og håndteringsstrategier

FØLELSEREGLER FOR BEDSTEFORÆLDRES SORG HÅNTERINGSSTRATEGIER

Bedsteforældrenes håndteringsstrategier skal forstås som deres respons på de følelsesregler, som de erfarer i den sociale samhandling. Følelsesreglerne henholdsvis *ubetydelig sorg*, *miskrediteret sorg* og *tabuiseret sorg* er alle på hver deres måde med til at umyndiggøre bedsteforældrenes sorg og tydeliggør, hvordan

hovedparten af bedsteforældrene oplever minimal støtte, forståelse og anerkendelse af deres sorg i deres sociale netværk. Følelsesreglen *ubetydelig sorg* beskriver, hvordan bedsteforældrenes sorg ubetydeliggøres og i høj grad kommer i skyggen af deres voksne barns sorg. Dette indikerer også, hvordan der synes at eksistere et uformelt ”sorghierarki”, hvor rollen som bedsteforældre ikke i samme grad berettiger en sorgreaktion, men kommer i anden række. Samtidig oplever bedsteforældrene, som har mistet et spædbarn, at omverdenen ikke anerkender deres tab, fordi barnet ikke betragtes som et ”rigtigt barn”, som de har kunnet opbygge en relation til. Følelsesreglen *miskrediteret sorg* skildrer, hvordan bedsteforældrene oplever, at omverdenen har en forventning om, at de bør komme hurtigt videre. Dette kan også aflæses som et udtryk for, at vores tidligere forståelser af sorg som en tidsafgrænset proces, der følger faste stadier, hvor efterladte må komme igennem sorgen for at give slip på afdøde og komme videre i livet – det såkaldte ”letting-go-and-moving-on paradigme”, stadigvæk til en vis grad er rodfæstet i vores måder at tænke om sorg på (Charmaz & Milligan 2006:516; Jakoby & Anderau 2020:87).

Følelsesreglen *tabuiseret sorg* illustrerer, hvordan barnebarnets død er omgærdet af berøringsangst og knyttet til et stigma, som er med til at tabuisere bedsteforældrenes sorg i deres omgangskreds. De tre fornævnte følelsesregler er med til at underminere bedsteforældrenes sorg i sådan en grad, at mange af dem oplever begrænsede muligheder for at udtrykke deres sorg i både det private og i det offentlige rum. Håndteringsstrategierne *fortielse*, *tilbagetrækning* og *den dobbeltsidede følelseshåndtering* skal ses som en reaktion her på. Bedsteforældrene oplever en diskrepans mellem, hvad de føler – altså en indgribende niveaudelt sorg – og hvad omverdenen forventer af dem. Bedsteforældrene internaliserer i høj grad den sociale definition af deres sorg og for at passe ind i den sociale samhandling med venner, kollegaer og bekendte, forsøger størstedelen af bedsteforældrene at skjule og nedtone deres sorgudtryk, og som nævnt tilsidesætter de deres sorg i interaktionen med deres voksne barn for at kunne være en god støtte. Bedsteforældrenes giver således plads til deres voksne barns sorg, fordi forældrene anses som de primære sørgende og de har, ifølge bedsteforældrene og omverdenen, et større og vigtigere behov for at sørge. Bedsteforældrenes sorg bliver sekundær, hvor de sidder tilbage med en oplevelse af, at deres sorg er forkert og upassende, hvilket fører til, at flere af dem trækker sig tilbage, må bearbejde sorgen alene og på sigt kan opleve en forsinket sorgreaktion.

Følelsesreglen *åbenhed om sorgen* står i kontrast til de fornævnte følelsesregler og beskriver, hvordan bedsteforældrene i specifikke sociale kontekster med nære venner og kollegaer oplever at blive mødt med åbenhed omkring og sympati for deres sorg. I den forbindelse er der også en mindre del af bedsteforældrene, der vælger en *åbenhedsstrategi*, hvor de forsøger at konfrontere og udfordre de tre første

følelsesregler ved at være proaktive og åbne om deres sorg uanset, hvordan omverdenen reagerer. Denne håndteringsstrategi kan dog også forstås i forlængelse af følelsesreglen *åbenhed om sorgen* forstået på den måde, at når bedsteforældrene oplever en stigende forståelse for deres sorg, kan det give dem lyst og mod til at italesætte deres sorg i flere sammenhænge. Bedsteforældrenes åbenhedsstrategi vil kunne virke tilbage på de tre første følelsesregler og på sigt påvirke til forandring i samfundets opfattelse af bedsteforældres sorg henimod en større accept og anerkendelse.

Følelsesreglerne henholdsvis *tabuiseret sorg* og *åbenhed om sorgen* kan forstås i lyset af nutidens sorgkultur og samfundsmæssige tendenser. Flere samfundsforskere argumenterer for, at sorgen ikke længere er så tabuiseret i det vestlige samfund, som den ellers har været gennem størstedelen af det 20. århundrede (Walter 1999; Spellman 2015; Jacobsen 2019). Som nævnt i kapitel 1 hævder sociologerne Michael Hviid Jacobsen, Anders Petersen og Peter Clement Lund (2020), at vi har bevæget os ind i en *spektakulær sorgkultur*, hvor sorgen er blevet genstand for større samfundsmæssig bevågenhed gennem en tiltagende individualisering, professionalisering, kommercialisering og ritualisering af sorgen. Dog er der også nogle forskere, der peger på, at tabuet omkring sorgen ikke er forsvundet, men har rykket sig og nu handler om en forlegenhed, uvanthed og et manglende fælles sprog om sorgen særligt i den perifere omgangskreds (Jacobsen et al. 2019:22). Følelsesreglerne for bedsteforældrenes sorg afspejler ligeledes, hvordan bedsteforældrene kan opleve modsætninger i samfundet. På den ene side oplever flere af bedsteforældrene, at omverdenen ikke anerkender deres tab, men negligerer og tabuiserer deres sorg og på den anden side oplever nogle af bedsteforældrene, at personer i deres omgivelser har en betydelig åbenhed omkring - og forståelse for deres sorg. Størstedelen af bedsteforældrene bekræfter og efterlever til en vis grad de tre første følelsesregler, hvor de gennem fortællelse af deres sorg og tilbagetrækning er med til at fastholde umyndiggørelsen og tabuiseringen af deres sorg. I modsætning hertil vælger en mindre del af bedsteforældrene gennem åbenhed og modstandshandlinger at forhandle deres vej igennem og omkring den dominerende diskurs af deres sorg i samfundet. Dette tydeliggør også, hvordan følelsesreglerne kan konkurrere med hinanden og vedvarende er til forhandling mellem bedsteforældrene, samfundsmæssige normer, følelsesregler og sorgkulturelle tendenser. Noget tyder på, at vores forhold til sorg er under forandring og præget af en større åbenhed, men i bedsteforældrenes fortællinger er det tydeligt at spore, at den tabuiserede tilgang og forståelse af sorg som noget tidsbegrænset stadigvæk eksisterer som en slags ”historiske spøgelser” (Browne 1984), der hjem søger omverdenens måder at håndtere bedsteforældrenes sorg på.

I ovenstående har jeg forsøgt at skitsere konjekturerne af et normativt landskab for bedsteforældrenes sorg. Bedsteforældrene skal manøvrere i spændingsfeltet af divergerende samfundsmæssige normer og følelsesregler for deres sorg, som ikke peger i nogen entydig retning. Bedsteforældrene har ikke nogen klart defineret rolle som sørgende, hvorfor bedsteforældrene løbende må forhandle deres tab i den sociale interaktion. Bedsteforældrenes beretninger indeholder flere eksempler på usikkerhed og forvirring om deres egne og andres forventninger til, hvad der forstås som en passende intensitet, varighed og udtryk af deres sorg. Bedsteforældrenes sorg kræver en konstant forhandling om betydningen og legitimiteten af deres tab, hvor de må afveje og balancere mellem at sørge for meget og for lidt afhængig af, hvordan de oplever, at den sociale situation tillader og skaber rum for deres sorg. I analysen og diskussionen har jeg forsøgt at tydeliggøre en række aktuelle samfundsmæssige udfordringer og problematikker, som bedsteforældre kan opleve i kølvandet på at miste deres barnebarn. Dette har jeg gjort med et ønske om at forskere og praktikere, som fremadrettet kommer i berøring med bedsteforældre i sorg, vil kunne forstå og være opmærksomme på den svære situation og normative ambivalens, som bedsteforældrene kan opleve, når de mister deres barnebarn. Endelig kan man håbe, at der i fremtiden vil komme et større samfundsmæssigt fokus på bedsteforældre som en gruppe af sørgende mennesker, som kan have brug for hjælp og støtte til at håndtere deres egen sorg og deres voksne barns sorg simultant.

KONKLUSION

Formålet med dette speciale har været at undersøge, hvordan bedsteforældre oplever og håndterer deres sorg efter tabet af deres barnebarn og belyse, hvordan denne oplevelse og håndtering kan være influeret af samfundsmæssige normer og følelsesregler omkring sorg, som er tilgængelige i den danske sorgkultur. Problemstillingen er blevet belyst gennem et kvalitativt eksplorativt og adaptivt orienteret design med udgangspunkt i fjorten interviews med bedsteforældre, der har mistet deres barnebarn. I det følgende konkluderes på specialets problemformulering med afsæt i de tre fornævnte undersøgelsesspørgsmål. Til sidst sammenholdes specialets fund med eksisterende forskning på området, hvortil jeg vil opsummere specialets væsentligste bidrag til forskningsfeltet og udpege perspektiver for fremtidig forskning. Specialets problemformulering rejste følgende overordnede spørgsmål:

Hvordan oplever og håndterer bedsteforældre sorgen over at miste et barnebarn, og hvordan kan dette forstås i lyset af samfundsmæssige normer og følelsesregler omkring sorg?

Analysedel I undersøgte sorgens væsen og dominerende følelser hos bedsteforældrene efter barnebarnets dødsfald. Analysen viste, at bedsteforældrene oplever et signifikant tab og en indgribende sorg, som opleves som et af de sværeste tab sammenlignet med deres tidligere tabsoplevelser. Bedsteforældrene oplever intense sorgreaktioner, ambivalente følelser som tristhed, ulykkelighed og tomhed, og tabet påvirker deres fysiske- og mentale helbred i form af søvnløshed og symptomer på angst og depression. Bedsteforældrenes tab har et fremadskuende perspektiv, som er forbundet med en sorg over den fremtid og de drømme, som bedsteforældrene havde håbet på at kunne realisere med barnebarnet. Minderitualer og fortællinger om barnebarnet udgør i den forbindelse en central komponent i bedsteforældrenes sorgarbejde, og er en måde, hvorpå de kan skabe nærvær til deres afdøde barnebarn i deres hverdagsliv. Barnebarnets dødsfald fremstår som et markant og uventet brud på bedsteforældrenes hverdagsliv, og er knyttet til en oplevelse af uvirkelighed og uretfærdighed, hvor de har svært ved at forstå og acceptere, at deres barnebarn skal dø før dem selv. Eksisterende forskning henviser til bedsteforældres sorg som en dobbelt sorg, hvilket specialets fund understøtter, men også bygger videre på. Analysen har vist, at bedsteforældrene ikke kun oplever en dobbelt sorg over tabet af deres barnebarn og at se deres voksne barn sørge, men oplever niveaudelt sorg forbundet med at overvære, hvordan dødsfaldet påvirker den nærmeste familier, herunder deres ægtefælle, øvrige børn og børnebørn, svigerbørn og oldeforældre.

Analysedel II undersøgte, hvilke samfundsmæssige normer og følelsesregler bedsteforældrene oplever i den sociale interaktion. Analysen har tydeliggjort fire følelsesregler, som skaber nogle særlige rammer og

betingelser for bedsteforældrenes sorg i undersøgelsen. Følelsesreglen *ubetydelig sorg* er relationsorienteret og beskriver, hvordan omverdenen ikke anerkender bedsteforældrenes relation til barnebarnet som betydningsfuld sammenlignet med forældrenes sorg over at miste deres barn. Bedsteforældrene oplever, at deres sorg bliver sekundær og kommer i skyggen af deres voksne barns sorg, hvor de forventes at skulle støtte deres voksne barn. Bedsteforældrene, der har mistet et spædbarn, oplever desuden, at omverdenen ikke anerkender deres tab, fordi de ikke mener, at bedsteforældrene har kunnet nå at opbygge en relation til barnebarnet, som kan legitimere en sorgreaktion. Følelsesreglen *miskrediteret sorg* er tidsorienteret og beskriver, hvordan bedsteforældrene i undersøgelsen oplever, at deres omgangskreds ikke mener, at deres sorg må vare for længe og at de skal komme hurtigt videre. Det stiller bedsteforældrene i en vanskelig situation, hvor flere af dem oplever, at de ikke kan bearbejde sorgen i det tempo, som omverdenen forventer af dem.

Følelsesreglen *tabuiseret sorg* er statusorienteret og beskriver, hvordan et barn har en særlig status i samfundet, som gør bedsteforældrenes sorg til et tabu, der bliver mødt med tavshed og berøringsangst i deres omgangskreds. Barnebarnets dødsfald fremstår som noget unormalt og uacceptabelt, og er knyttet til et stigma, som medvirker til, at bedsteforældrene oplever, at deres sorg skaber ubehag og en afstandtagen i deres sociale netværk. Følelsesreglerne *ubetydelig sorg*, *miskrediteret sorg* og *tabuiseret sorg* er på hver deres måde med til at umyndiggøre bedsteforældrenes sorg i forskellige grader og variationer i deres hverdagsliv, og bidrager til, at flere af bedsteforældrene oplever begrænsede muligheder for at udtrykke deres sorg i forskellige sociale kontekster. Den sidste følelsesregel er *åbenhed om sorgen*, som står i kontrast til de foregående følelsesregler og er kontekstorienteret, idet den beskriver, hvordan en mindre del af bedsteforældrene i specifikke kontekster med tætte venner, kollegaer og familie oplever en åbenhed om - og anerkendelse af deres sorg. Bedsteforældrene oplever, at et mindre udsnit af personer, som har kendskab til deres betydningsfulde relation til barnebarnet i højere grad, udviser omsorg og forståelse for deres situation og skaber rum for deres sorg. Dette bevirker, at de har lettere ved at håndtere sorgen og, at de i højere grad kan undgå at opleve en forsinket sorg.

Analysedel III undersøgte, hvordan bedsteforældrene håndterer deres sorg i forskellige sociale sammenhænge. Analysen har tydeliggjort forskellige håndteringsstrategier, som forstås som bedsteforældrenes respons på de følelsesregler, som de oplever i den sociale interaktion. Størstedelen af bedsteforældrene udvikler *fortielses-* og *tilbagetrækningsstrategier*, som de anvender i den sociale samhandling for at kunne leve op til de tre første følelsesregler. Gennem fortielsesstrategier forsøger bedsteforældrene at nedtone og skjule deres sorgudtryk i interaktionen med venner, bekendte og kollegaer, da de ikke vil

fremstå usømmelige, er nervøse for at gøre andre utilpasse og blive mødt af negative reaktioner. Flere af bedsteforældrene beskriver det som om, at de tager en ”maske” på, hvor de kontrollerer deres følelser og lader som om, at de har det fint, selvom de i virkeligheden er nedtrykte og sorgfulde. Bedsteforældrene oplever en diskrepans mellem omverdenens forventninger til deres rolle som sørgende og deres eget behov for at sørge. Derfor udvikler flere af bedsteforældrene tilbagetrækningsstrategier, hvor de trækker sig fra sociale relationer og sørger privat i deres eget selskab. Bedsteforældrene oplever på den måde, at sorgen er isolerende, hvor de må håndtere og bearbejde tabet af deres barnebarn på egen hånd.

Hovedparten af bedsteforældrene benytter sig af en *dobbeltsidet følelsesstyring* i den nære familie, hvor de må håndtere deres egen sorg og deres voksne barns sorg simultant. Den dobbeltsidede følelseshåndtering består i, at bedsteforældrene af hensyn til og i kærlighed til deres voksne barn tilsidesætter deres egne følelser og behov samt mobiliserer en grad af overskud og styrke for at kunne være en god støtte for deres voksne barn. Flere af bedsteforældrene begrænser således deres sorg for at gøre plads til deres voksne barns sorg, som opfattes som ”vigtigere” af omverdenen og dem selv. Dette følelsesarbejde er dog ikke uden omkostninger for bedsteforældrene, idet flere af dem oplever, at de er følelsesmæssige udbændte og at tilbageholdelsen af deres sorgudtryk har ført til en forsinket sorgreaktion. I modsætning til de førnævnte strategier benytter en mindre del af bedsteforældrene en *åbenhedsstrategi*, hvor de aktivt vælger at italesætte og udtrykke deres sorg i den sociale interaktion uanset, hvordan omgivelserne reagerer. Denne strategi kan også forstås som en modstrategi, hvor bedsteforældrene forsøger at konfrontere og udfordre den umyndiggørelse og tabuisering af deres sorg, som de ofte oplever i interaktionen med andre. Specialet konkluderer, at bedsteforældrenes sorg figurer i et normativt landskab og i et spændingsfelt, hvor deres sorg er til forhandling og under social indflydelse af forskellige samfundsmæssige normer og følelsesregler. De fleste bedsteforældre forsøger at leve op til de normative forventninger til deres rolle som sørgende i ”2. led”, men en mindre del af bedsteforældrene forsøger også gennem en åbenhedsstrategi og modstandshandlinger at forhandle deres vej igennem den dominerende diskurs af deres sorg i samfundet.

Set i lyset af det sparsomme vidensgrundlag om bedsteforældres sorg (jf. forskningsoversigten, kap 1), bidrager nærværende speciale med viden om bedsteforældres niveaudelte sorg og den sociale regulering og forhandling af deres sorg i en nutidig dansk kontekst. Undersøgelsen bidrager med viden om, hvordan bedsteforældre kan opleve en sorg på flere niveauer, som kan medføre en dobbeltsidet følelseshåndtering, hvor de skal håndtere deres egne følelser såvel som deres voksne barns følelser simultant. I tråd med den eksisterende forskning finder specialets også, at flere bedsteforældre kæmper med en minimal støtte og

anerkendelse af deres sorg i samfundet, og specialet bidrager med yderligere indsigt heri. Specialet peger på en række centrale samfundsmæssige normer og følelsesregler om bedsteforældres sorg, som spænder bredt, idet de på den ene side er med til at umyndiggøre, miskreditere og tabuisere bedsteforældrenes tab, og på den anden side også peger på en betydelig accept og forståelse af bedsteforældres sorg i samfundet. Yderligere viser denne undersøgelse også, at bedsteforældrene i undersøgelsen ikke kun internaliserer og overtager omverdenens normative forventninger til deres rolle som sørgende, men også er handlende subjekter, som aktivt gennem åbenhed og italesættelse kan påvirke til forandring i samfundets opfattelse af deres sorg henimod en større anerkendelse af bedsteforældre, som en gruppe af sørgende mennesker, som kan have brug for støtte samt mulighed for at vise deres sorg i det offentlige rum. Undersøgelsen indikerer, ligesom den eksisterende forskning, at bedsteforældre kan opleve en forsinket sorg og peger på, at bedsteforældres sorg ændrer sig over tid, og at faktorer som dødsårsag, barnebarnets alder, bedsteforældrenes relation til barnebarnet kan have en indflydelse på sorgoplevelsen. Indenfor nærværende speciale har det ikke været muligt at belyse dette i dybden, men fremtidig forskning kunne med fordel undersøge, hvorvidt og hvordan bedsteforældrenes sorg forandrer sig over tid i takt med samfundsmæssige normer og sorgkulturelle tendenser, samt hvilken betydning de førnævnte faktorer har for sorgoplevelsen. Hertil kunne det også være interessant at undersøge nærmere, hvilken påvirkning tabet af et barnebarn har på bedsteforældres psykiske- og fysiske sundhed på længere sigt. Som nævnt indledningsvist i kapitel 2 har det primært været muligt at få adgang til kvindelige informanter, hvilket er en problematik, der går igen i lignende studier (se fx Gilrane-McGarry & O'Grady 2012; White et al. 2008). Fremtidige studier kunne dermed med fordel interviewe en større andel af bedstefædre for at kaste lys over, hvorvidt der eksisterer en forskel i sorgoplevelsen blandt mænd og kvinder.

LITTERATURLISTE

- Andersen, Heine & Lene Koch (2015): "Hermeneutik og fænomenologi" i Jacobsen, Michael Hviid et al. (red.): *Videnskabsteori – i statskundskab, sociologi og forvaltning*. København: Hans Reitzels Forlag
- Antoft, Rasmus & Heidi H. Salomonsen (2012): "Det kvalitative casestudium" i Antoft, Rasmus et al. (red.): *Håndværk og Horisonter – Tradition og nytænkning i kvalitativ metode*. Syddansk Universitetsforlag
- Averill, J. R. & Elma P. Nunley (2006): "Grief as an emotion and as a disease: A social- constructionist perspective" In Stroebe, M. S et al. (ed.): *Handbook of bereavement: Theory, research, and intervention*. Cambridge University Press
- Ariès, Philippe (1981): *The Hour of Our Death*. Oxford University Press
- Boelsbjerg, Hanne B. (2017): *At nærme sig døden – menneskeligt og metodisk. En kvalitativ undersøgelse af kristne og muslimske kræftpatienter i palliative forløb*. Ph.d-afhandling: Syddansk Universitet
- Butler, Judith (2016): *Frames of War: When Is Life Grievable?* London: Verso
- Bo, Inger G. (2016): "Den narrative tilgang – erkendelsesmåder og identitetsforståelser" i Bo, Inger G. et al. (red.): *Narrativ forskning – tilgang og metoder*. København: Hans Reitzels Forlag
- Bloch, Charlotte (2015): "Medfølelse – om at føle for og med den anden" i Bo, Inger Glavind & Michael Hviid Jacobsen (red.): *Hverdagslivets følelser*. København: Hans Reitzels Forlag
- Brinkmann, S. & Lene Tanggaard (2010): *Kvalitative metoder - en grundbog*. København: Hans Reitzels Forlag
- Browne, R. B. (1984): *Forbidden Fruits: Taboos and Tabooism in Culture*. Bowling Green University Popular Press
- Bowlby, J. (1980): *Attachment and loss, Volume 3: Loss*. New York: Basic Book
- Christensen, Dorte Refslund & Sandvik, Kjetil (2020): "Kapitel 2. Sorgens ritualer I et hverdagsperspektiv – sorgpraksisser for forældre til døde børn" I Jacobsen, Michael Hviid et al. (red.): *Giv sorgen ord – sorgkultur under forandring*. København: Munksgaard Forlag

- Cain, Cindy L. (2012): "Emotions and the research interview: What hospice workers can teach us". *Health Sociology Review*, vol. 21(4):396-405
- Charmaz, K., & M. J. Milligan (2006): "Grief" In: J. E. Stets & J. H. Turner (ed.): *Handbook of the sociology of emotions*. New York: Springer
- Cochran, L., & Claspell, E. (1987): *The meaning of grief. A dramaturgical approach to understanding emotion*. Westport, CT: Greenwood Press
- Charmaz, K. (1980): *The social reality of death*. Reading, MA: Addison-Wesley
- Danmarks Statistik (2020): Dødsfald i Danmark. København: Danmark Statistisk
- Duchow-Moore, Ashley 2011: *Exploring dialectics in grandparents' grief: communication with family and friends following the death of a grandchild*. Specialeafhandling: Boise State University
- Daidsen-Nielsen, Marianne (2010): *Blandt løver – om alvorlig sygdom, livsmod og dødsbevidsthed*. København: Hans Reitzels Forlag
- Doka, Kenneth J. (2008): "Disenfranchised Grief in historical and cultural perspective" In Stroebe, M. S., Hansson, R. O. Schut, H., & Stroebe, W. (Ed.): *Handbook of bereavement research and practice: Advances in theory and intervention*. American Psychological Association
- Drew, D., & Goodenough, B. (2006): "Double grief - Psychosocial support needs of grandparents who lose a grandchild to cancer". *Psycho-Oncology*, vol 15:229-230
- Doka, Kenneth J. (1999): "Disenfranchised grief". *Bereavement Care*, vol 18(3):37-39
- Doka, K. J. (1989): *Disenfranchised grief: Recognizing hidden sorrow*. Lexington Books Lexington, MA
- Daidsen-Nielsen, M. & N. Leick (1987): *Den nødvendige smerte – om sorg, sorgterapi og kriseintervention*. Munksgaard forlag
- DeFrain, J. D. et al. (1992): "The psychological effects of sudden infant death on grandmothers and grandfathers" *Omega*, vol. 24:165–183

- Fry, P. S (1997): "Grandparents' reactions to the death of a grandchild: An exploratory factor analytic study" *Omega*, vol 35:119-140
- Gilrane-McGarry U & O'Grady T. (2012): "Forgotten Grievers: An Exploration of the Grief Experience of Bereaved Grandparents, part 2". *International Journal of Palliative Nursing*, vol 18(4):179-187
- Gilrane-McGarry U & O'Grady T. (2011): "Forgotten Grievers: An Exploration of the Grief Experience of Bereaved Grandparents, part 1". *International Journal of Palliative Nursing*, vol 17(4):170-176
- Goodrum, S. (2008): "When the management of grief becomes everyday life: The aftermath of murder" *Symbolic Interaction*, 31:422-442
- Galinsky, N. (2003): "The death of a grandchild: A complex grief". *The Forum Newsletter, Association for Death Education*, vol 29(1):6-7
- Gilje, N. & Harald G. (2002): *Samfundsvidenskabernes forudsætninger - Indføring i samfundsvidenskabernes videnskabsfilosofi*. Hans Reitzels Forlag
- Giddens, A. (1996): *Modernitet og selvidentitet - selvet og samfundet under senmoderniteten*. Hans Reitzels Forlag
- Goffman, E. (2015): *Hverdagslivets rollespil*. København: Samfundslitteratur
- Goffman, E. (2004/1983): "Samhandlingsordenen" i Jacobsen, M. H. & Søren Kristiansen (red.): *Mikrosociologi og social samhandling*. Hans Reitzels Forlag
- Goffman, E. (1959): *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin Books
- Gorer, Geoffrey (1955): "The Pornography of Death". *Encounter*:49-52
- Hedtke, L. (2014): "Creating stories of hope: A narrative approach to illness, death and grief". *The International Journal of Narrative Therapy and Community work*, vol 1 2014:1-10
- Hayslip, B., & White, D. L. (2008): "The grief of grandparents" In M. Stroebe, R. Hansson, H. Schut, & W. Stroebe (ed.): *Handbook of bereavement research and practice: advances in theory and intervention*. American Psychological Association
- Horwitz, A.V. and J. C. Wakefield (2007): *The Loss of Sadness: How psychiatry transformed normal sorrow into depressive disorder*. New York: Oxford University Press

Hall, E. O. C. (2004a): "A double concern: Danish grandfathers' experiences when a small grandchild is critically ill" *Intensive and Critical Care Nursing*, vol 20:14-21

Hall, E. O. C. (2004b): "A double concern: Danish grandmothers' experiences when a small grandchild is critically ill" *Intensive and Critical Care Nursing*, vol 20:14-21

Hochschild, A. R. (1983/2003): *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press

Hochschild, A. R. (1979): "Emotion Work, Feeling Rules and Social Structure" *American Journal of Sociology*, vol 85(3):551-575

Jacobsen, Michael Hviid & Anders Petersen (2020): "Introduction: Towards a Sociology of Grief – Historical, Cultral and Social Explorations of Grief as an emotion" In: Michael Hviid Jacobsen & Anders Petersen (ed.): *Exploring Grief – Towards a Sociology of Sorrow*. London: Routledge

Jacobsen, M. H., & Petersen, A. (2020): "Dødens nye nærvær. Skitse til en samtidsdiagnose". *Live&Død*: 1-25.

Jacobsen, M. H., & Petersen, A. (2020): "Grief in an individualized society: a critical corrective to the advancement of diagnostic culture" In Michael Hviid Jacobsen and Anders Petersen (ed.): *Exploring Grief – Towards a Sociology of Sorrow*. Abingdon: Routledge

Jacobsen, Michael Hviid et al. (2020): "Spectacular Grief – On three main trends in the way we deal with loss in contemporary society" In Michael Hviid Jacobsen (ed.): *The Age of Spectacular Death*. Routledge: New York

Jacobsen, Michael Hviid (2019): "Kapitel 1. Sorgens Sociologi — sorgen som et spejlbillede på samfundets syn på døden" i Jacobsen, Michael Hviid et al. (red.): *Giv sorgen ord - Sorgkultur i forandring*. København: Munksgaard forlag

Jacobsen, Michael Hviid et al. (2019): "Indledning. Giv Sorgen ord! – sorg og sorgkultur under forandring" i Jacobsen, Michael Hviid et al. (red.): *Giv sorgen ord - Sorgkultur i forandring*. København: Munksgaard forlag

- Jacobsen, Michael Hviid (2012): ”Adaptiv teori – den tredje vej til viden” i Rasmus Antoft et al. (red.): *Håndværk og Horisonter*. Aalborg Universitetsforlag
- Jacobsen, M. H. et al. (2005): ”Sensitiv sociologi: undersøgelser af udsatte og udstødte mennesker” i Jacobsen, M. H. et al. (red.): *Liv fortælling og tekst - strejftog i kvalitativ sociologi*. Aalborg Universitetsforlag
- Jacobsen, Michael Hviid & Søren Kristiansen (2001): *Farligt Feltarbejde – etik og etnografi i sociologien*. Aalborg Universitetsforlag
- Juul, S. (2012): ”Hermeneutik” I Juul, S. & Pedersen, K. B. (red.): *Samfundsvidenskabernes videnskabsteori – en indføring*. Hans Reitzels Forlag
- Jakoby, Nina R. & Anderau, Fiona A. (2020): “A story of loss. Self-narration of grief and public feeling rules” in Michael Hviid Jacobsen & Anders Petersen (ed.): *Exploring Grief – Towards a Sociology of Sorrow*. Abingdon: Routledge
- Jakoby, Nina R. (2015): “The Self and Significant Others: Toward a Sociology of Loss” *In Illness, Crisis and Loss*, vol. 23 (2):129-174
- Jakoby, Nina R. (2012): ”Grief as a Social Emotion: Theoretical Perspectives”. *Death Studies*, 36(8): 679-711
- Jørgensen, A. (2008): ”Fænomenologi, interaktionisme og hermeneutik: tre sider af samme sag?” I Jacobsen, Michael Hviid & Keith Pringle (red.): *At forstå det sociale: sociologi og socialt arbejde*. København: Akademisk Forlag
- Järvinen, Margaretha & Nanna Mik Meyer (2005): *Kvalitative metoder i et interaktionistisk perspektiv - interview, observationer og dokumenter*. Hans Reitzels Forlag
- Kristensen, B. Svane (2020): *Mathias – Vores barnebarn – En stjerne på Himlen*. København: Liv&Død
- Kristensen, C. J. (2019): “Forskningsetik i samfundsvidenskaberne” I: Kristensen, C.J. & Hussain, M. A. (red.): *Metoder i samfundsvidenskaberne*. Samfundslitteratur

- Kyed, Morten (2017): "Arlie R. Hochschild - kommercielt følelsesarbejde, følelsesrelationer og familieliv i en markedstid" i Bo, Inger G. & Michael Hviid Jacobsen (red.): *Følelsernes sociologi*. Hans Reitzels Forlag
- Kyed, Morten (2014): *John Wayne og Tarzan arbejder her ikke længere: En etnografisk fortælling om maskulinitet, sikkerhed og redderskab*. Ph.d.-afhandling; Institut for Sociologi og Socialt Arbejde Aalborg Universitet
- Kofoed, Esther Holte (2017): *Parental Grief after Infant Loss – Grief as a Normative Practice*. Ph.d.-afhandling; Aalborg Universitet
- Kvale, Steinar & Svend Brinkmann (2015): *Interview – Det kvalitative forskningsinterview som håndværk*. Hans Reitzels Forlag
- Katz, Renee S. (2006): "Chapter 1: When Our Professional Influence our Professional Work: An Introduction to Emotions and Countertransference in End-of-Life Care" in Katz, Renee S. & Theresa G. Johnson: *When Professionals Weep – Emotional and Countertransference Responses in End-of-Life Care*. New York: Taylor & Francis Group
- Kristiansen, S. & Hanne Kathrine Krogstrup (1999): *Deltagende observation*. Hans Reitzels Forlag
- Lockton, Jane et al. (2020): "Love, Listen and Learn: Grandmothers' Experience of Grief Following Their Child's Pregnancy Loss". *Women and Birth*, vol 33:401-407
- Layder, D. (2013): *Doing Excellent Small-Scale Research*. London: Sage
- Layder, D. (1998): *Sociological Practice – linking theory and social research*. London: Sage
- Lofland, L. H. (1985): "The social shaping of emotion: The case of grief". *Symbolic Interaction*, vol 8:171–19
- Murphy, S., & Jones, K. S. (2014): "By the way knowledge: Grandparents, stillbirth and neonatal death" *Human Fertility*, vol 17:210-213
- Moules, N. J. et al. (2012a): "Grandparents' experiences of childhood cancer, part 1: Doubled and silenced" *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, vol 29:119-132

- Moules N. J. et al. (2012b): "Grandparents' experiences of childhood cancer, part 2: The need for support" *Journal of Pediatric Oncology Nursing: Official Journal of the Association of Pediatric Oncology Nurses*, vol. 29(3): 133–140
- Maxwell, J. (2002): "Understanding and Validity in Qualitative Research" in Huberman, A. M. & M. B. Miles (ed.): *The Qualitative Researcher's Companion*. London: Sage
- Nehari M. et al. (2007): "A voice unheard: grandparents' grief over children who died of cancer". *Mortality*, vol 12(1):66–78
- Neimeyer, R. A. (2001): "Meaning reconstruction and loss" In R. A. Neimeyer (Ed.): *Meaning reconstruction and the experience of loss*. Washington, DC: American Psychological Association
- O'Leary, J. et al. (2011): "Bereaved Parents' Perception of the Grandparents Reactions to Perinatal Loss and the Pregnancy That Follows" *Journal of Family Nursing*, vol. 17(3): 330-356
- Fowlkes, M. R. (1990): "The social regulation of grief" *Sociological Forum*, 5, 635–652.
- Ponzetti, J. (1992): "Bereaved families: A comparison of parents' and grandparents' reactions to death of a child". *Omega: Journal of Death and Dying*, vol 25(2):63-71
- Ponzetti J. & Johnson MA (1991): "The forgotten grievers: grandparents' reactions to the death of grandchildren" *Death Studies*, vol 15(2):157–67
- Parkes, C. M. (1986): *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life*. London: Tavistock
- Riis, Ole (2012): "Kvalitet i kvalitative studier" i Jacobsen, Michael Hviid & Sune Qvortrup Jensen (red.): *Kvalitative Udfordringer*. Hans Reitzels Forlag
- Robson, Patricia & Walter, Tony (2012): "Hierarchies of loss: a critique of disenfranchised grief". *Omega*, vol 66(2):97-119
- Rubow, Cecilie (2003): "Samtalen – Interview som deltagerobservation" i Hastrup et al. (red.): *Ind i verden – En grundbog i antropologisk metode*. Hans Reitzels Forlag

- Rosenblatt, P. C. (2006): "Grief: The social context of private feelings" In M. S. Stroebe, W. Stroebe, & R. O. Hansson (Eds.): *Handbook of bereavement: Theory, research, and intervention*. Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Reed, M. L. (2000): *Grandparents Cry Twice: Help for Bereaved Grandparents*. New York: Baywood
- Ruth Behar (1996): *The Vulnerable Observer: Anthropology That Breaks Your Heart*. Boston, MA: Beacon Press
- Stearn, Peter N. (2020): "Grief in Modern History – An Ongoing Evolution" In: Michael Hviid Jacobsen & Anders Petersen (ed.): *Exploring Grief – Towards a Sociology of Sorrow*. London: Routledge
- Spellman, W. M. (2015): *A Brief History of Death*. London: Reaktion Books
- Smith, Adam (2014): *Teorien om de moralske følelser*. Informations Forlag
- Stewart A.J. (2000): *When an infant grandchild dies: family matters*. Doctoral Thesis: University of Wellington
- Stroebe M. S, & Schut, H (1999): "The dual process model of coping with bereavement: Rationale and description". *Death Studies*, vol 23:197-224
- Tatterton, M. J. & Walshe, C. (2019): "How Grandparents Experience the Death of a Grandchild With a Life-Limiting Condition" *Journal of Family Nursing*, vol. 25(1):109-127
- Tourjeman, Kobi et al. (2015): "Losing a Grandchild: The Mourning Experience of Grandparents in Israel". *Death Studies*, vol. 39(8):491-499
- Tracy, S. J., & Tracy, K. (1998): "Emotion labor at 911: A case study and theoretical critique" *Journal of Applied Communication Research*, vol 26(4):390-422
- Thomas, William I. & Dorothy S. Thomas (1928): *The Child in America*. New York: Alfred A. Knopf
- Youngblut, J. et al. (2015): "Health and Functioning in Grandparents After a Young Grandchild's Death". *Journal Community Health*, vol. 40:956-966
- Youngblut, J. et al. (2010): "Grandparents' health and functioning after a grandchild's death". *Journal of Pediatric Nursing*, vol. 25:352-35

Valentine, C. (2008): *Bereavement narratives: Continuing bonds in the 21st century*. London/New York: Routledge

Woodthorpe, Kate (2011): "Researching Death: Methodological Reflections on the Management of Critical Distance". *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 14(2):99-109

Wulf, Kristina Herlev (2016): "Når et barnebarn dør, skubber bedsteforældrene deres egen sorg til side". *Danmarks Radio*, d. 18/10

White, DL. et al. (2008): "Intergenerational Family Support following Infant Death". *The International Journal of Aging and Human Development* vol. 67(3):187–208

Woodthorpe, Kate (2009): "Reflecting on Death: The emotionality of the research encounter" *Mortality*, vol. 14(1):70-86

Walter, Tony (1999): *On Bereavement: The Culture of Grief*. Buckingham: Open University Press

Worden, J. W. (1982): *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. New York: Springer

BILAG

BILAG 1. INFORMANTBESKRIVELSE

INFORMANT	BARNEBARN	TID SIDEN DØDSFALDET	DØDSÅRSAG	ALDER	TILKNYTNING TIL ARBEJDSMARKEDET	STATUS
Ellen	Asta, spædbarn	1 år	Spædbarnsdød	57 år	SOSU-assistent	Samboende
Agnes	Carl på 2 år	3 måneder	Ulykke	47 år	SOSU-assistent	Gift
Pernille	Liv på 13 år	1 ½ år	Selvmord	54 år	SOSU-assistent	Samboende
Kathrine	Ella på 7 år	1 år	Kræft	69 år	Pensionist	Gift
Anja	Viola, spædbarn	1 år og 4 måneder	Spædbørnsdød	56 år	Pædagog	Samboende
Christian	Freja, spædbarn	2 år	Fejl ved fødslen	59 år	IT-konsulent	Gift
Esther	Freja, spædbarn	2 år	Fejl ved fødslen	58 år	IT-konsulent	Gift
Astrid	William på 5 år	1 år og 2 måneder	Akut livstruende sygdom	64 år	Tandlæge	Gift
Vera	Valdemar på 7 år	3 år	Kræft	59 år	Pædagog	Gift
Lærke	Olivia, spædbarn	2 ½ år	Spædbørnsdød	64 år	Socialpædagog	Gift
Ulrikke	Axel 1 ½ år	2 ½ år	Hjertesygdom	59 år	Kontomedarbejder	Gift
Augusta	Elias, spædbarn	8 måneder	Spædbørnsdød	57 år	Konsulent	Samboende
Sigrid	Saga, spædbarn	3 år	Fejl ved fødslen	56 år	Pædagog	Gift
Ida	Oskar på 2 år	4 ½ år	Forbrydelse/ drab	57 år	SOSU-assistent	Gift

BILAG 2. MAIL OG OPSLAG TIL RELEVANTE ORGANISATIONER

Mail

Kære (navn)

I samarbejde med Landsforeningen for Liv&Død er jeg i gang med at skrive speciale om bedsteforældres sorg i forbindelse med tabet af et barnebarn. I en dansk kontekst er der ikke forsket i området, men international forskning viser, at bedsteforældre ofte oplever en dobbelt sorg og en umyndiggjort sorg, fordi deres sorg ikke anerkendes af andre. Jeg er sociologistuderende og ser en masse interessante sociologiske problemstillinger her. Projektets formål er at undersøge, hvordan bedsteforældre oplever, praktisere og håndtere sorgen over at have mistet et barnebarn kombineret med et samfundsmæssigt perspektiv på, hvordan kulturelle normer og forestillinger omkring sorg påvirker dette. Omdrejningspunktet vil være at få indblik i dette gennem bedsteforældres fortællinger.

Jeg er derfor meget interesseret i at komme i kontakt med en række bedsteforældre, som kunne have lyst til at snakke med mig om deres oplevelser omkring det at have mistet et barnebarn. Kirsten Søndergaard anbefalede mig at kontakte dig i (organisationsnavn) og jeg vil derfor høre om I har lyst og mulighed for at hjælpe mig med at formidle kontakt til relevante interviewpersoner?

Jeg er bevidst om, at mange af bedsteforældrene står i en meget sårbar situation og det er derfor vigtigt for mig at understrege, at jeg har erfaring med at interviewe pårørende til mennesker med livstruende sygdomme. Derfor vil jeg i samtalen med bedsteforældrene forsøge at skabe et trygt rum, hvor jeg tager hensyn til deres behov og ønsker.

Jeg har vedhæftet en projektbeskrivelse i mailen.

Jeg håber meget, at I har tid og lyst til at hjælpe mig og vil sætte stor pris på dette. Jeg ser frem til at høre fra jer. I er også velkomne til at kontakte mig telefonisk: xx xx xx xx.

Dbh

Caroline Kongste

Opslag

Når et barnebarn dør, rammes mange bedsteforældre af en dobbeltsorg. Midt i sorgen over at miste et barnebarn, er der også sorgen over ikke at kunne hjælpe og beskytte sit voksne barn mod sorgens smerte. Bedsteforældres sorg bliver ofte glemt og overset i både samfundet og forskningsmæssigt, hvorfor mange bedsteforældre kan opleve, at deres sorg ikke er berettiget, og at de står alene i sorgen. Caroline er specialestuderende i Landsforeningen for Liv&Død og ønsker netop at sætte fokus på bedsteforældres sorg i forbindelse med tabet af et barnebarn. Derfor søger hun bedsteforældre, som har oplevet at miste et barnebarn og vil fortælle deres historie. Vil du deltage i et interview af en times varighed eller kender du nogen, der vil det, må du meget gerne skrive til Caroline. Under interviewene vil Caroline skabe et trygt rum, hvor der tages hensyn til jeres behov og ønsker.

BILAG 3. INFORMERET SAMTYKKEERKLÆRING

Til anvendelse af interview

Jeg erklærer hermed, at jeg giver mit samtykke til at deltage i en sociologisk undersøgelse i forbindelse med Caroline Kongstes afsluttende speciale, der omhandler, hvordan bedsteforældre oplever og håndtere sorgen over at miste et barnebarn. Forløbet indebærer deltagelse i individuelle interviews.

Jeg er informeret om og indforstået med følgende:

- At interviewet vil blive optaget og efterfølgende transskriberet.
- At interviewet anonymiseres i det omfang, det er muligt, hvilket betyder, at mit navn ændres og at udtalelser af privat karakter, der vil kunne føre til genkendelse af mig eller øvrige personer, ikke vil kunne genkendes i anvendelsen af datamaterialet.
- At datamaterialet anvendes i en forskningsmæssig sammenhæng, og at resultater fra undersøgelsen vil kunne komme til at fremgå på Landsforeningen for Liv&Døds hjemmeside.
- At det er frivilligt at deltage i undersøgelsen, og at jeg dermed til enhver tid kan trække mit samtykke tilbage og udgå af undersøgelsen.

Jeg har modtaget både skriftlig og mundtlig information om undersøgelsen, og vil gerne deltage.

Dato: _____

Deltagers underskrift: _____

Caroline Kongste

BILAG 4. INTERVIEWGUIDE

Introduktion

- Introducer mig selv: sociologistuderende og specialesamarbejde med Landsforeningen for Liv&Død
- Formålet med specialet er at undersøge, hvordan bedsteforældre oplever og håndtere den sorg, de oplever i forbindelse med tabet af et barnebarn.
- Sætte en ramme for interviewet:
 - Fokus for interviewet er at høre din fortælling som bedsteforældre og hvordan du har oplevet din sorg – og altså ikke din voksne barns historie.
 - Det er vigtigt at understrege, at der ikke er noget rigtigt eller forkert, da jeg er interesseret i at høre dine oplevelser og erfaringer.
- Orienter om anonymisering og gennemgå informeret samtykke
- Spørge om tilladelse til at optage interviewet og gøre det klart, at de til hver en tid kan sige, hvis de har brug for en pause eller ønsker at stoppe interviewet.

Oplysninger om informanten

- Vil du starte med kort at fortælle lidt om dig selv?
 - Navn, alder og civiltilstand
 - Uddannelse og tilknytning til arbejdsmarkedet
 - Antal børn og børnebørn

Før, under og efter sygdomsforløbet

Før

- Hvordan var din relation til dit barnebarn før han/hun gik bort?
 - Havde I et tæt bånd? Hvordan? Var du en aktiv del af dit barnebarns liv? Hvor ofte havde I kontakt? Hvilken betydning havde dit barnebarn for dig i dit liv?
- Hvordan var din relation til dit voksne barn før I mistede xx?
 - Hvordan vil du i korte træk beskrive, at I var som familie før dit barnebarn døde?

Under

- Vil du fortælle lidt om forløbet?
 - Hvordan og hvornår fik I at vide, at xx var syg og hvad skete der så?
 - Hvordan og hvor meget har du været inddraget undervejs i sygdomsforløbet?
 - Er der bestemte episoder/begivenheder, du husker særligt tydeligt fra sygdomsforløbet? Hvorfor gjorde lige netop disse episoder/begivenheder et særligt indtryk på dig?
 - Hvordan fik I at vide, at xx ikke ville overleve og hvordan håndterede I det? Hvilke følelser sad du med på det tidspunkt?

Efter

- Vil du fortælle lidt om, hvordan du oplevede tiden efter, at dit barnebarn gik bort? Hvad skete der?
- Hvem planlagde begravelsen og hvordan foregik den?
 - Hvordan har du været inddraget i planlægningen af begravelsen? Har det været rart? Hvad var vigtigt for dig i forbindelse med begravelsen?
- Havde I andre (minde)ritualer i forbindelse med, at xx gik bort? Hvilken betydning havde de?

Bedsteforældres sorg og følelser

Sorgens følelser

- Hvordan havde du det i perioden efter xx døde?
- Hvilke følelser har været dominerende hos dig i tiden efter, at xx døde og i din sorg? (fx kærlighed, savn, magteløshed, hjælpeløshed, utilstrækkelighed, uretfærdighed, skyld, tomhed, vrede, tristhed, vantro, ensomhed, sympati, medfølelse)
- Har du oplevet en følelse af skyld i forbindelse med, at xx døde?
 - Hvordan kom det til udtryk? Har du fx bebrejdet dig selv for xx død? (fx fordi du ikke kunne beskytte barnebarnet og forældrene fra døden eller fordi du synes det ville være mere retfærdigt, hvis du døde fremfor dit barnebarn)

Dobbelt sorg

- Hvordan har du oplevet din sorg?
- Flere bedsteforældre oplever sorg på flere niveauer fx en dobbelt sorg, hvor de oplever sorg over at miste deres barnebarn og sorg over at se deres voksne barn i smerte. Er det noget du kan genkende? Hvordan er det kommet til udtryk hos dig?

Følelsesregler for bedsteforældres sorg og umyndiggjort sorg

Professionelle

- Har du oplevet nogen hjælp og støtte fra professionelle i forbindelse med tabet af dit barnebarn? (fx ifm. sygdomsforløbet, en sorggruppe eller anden rådgivning eller terapi)
 - Hvis ja: hvordan har du oplevet denne hjælp og støtte? Har de kunne hjælpe dig og har de haft forståelse for din situation?
 - Hvis nej: er det noget, du har manglet? Og hvad tror du kunne have været brugbart i din situation?

Arbejdspladsen (stilles kun til dem, der stadigvæk er tilknyttet arbejdsmarkedet)

- Hvordan har din chef og kollegaer håndteret, at du har mistet dit barnebarn?
 - Har de udvist forståelse for din situation?
- Har du fået mulighed for at tage fri i en periode?
 - Hvis ja: hvor længe?
 - Hvis nej: hvad tænker du om dette?
- Hvordan har din oplevelse generelt været af din arbejdsplads håndtering af, at du har mistet dit barnebarn?

Venner og bekendte

- Hvordan har venner og bekendte håndteret, at du har mistet dit barnebarn?
 - Har de været der for dig og støttet dig i din sorg? Har du kunne snakke åbent med dem om din sorg?
- Oplever du, at venner og bekendte har forståelse for din situation og anerkender din sorg? Hvordan kommer det til udtryk?
 - Har du oplevet, at andre har mødt dig med tavshed, når du har fortalt om din sorg? Kan du komme med konkrete eksempler? Hvad gjorde det ved dig?
 - Oplever du, at nogle tænker, at din sorg ikke er berettiget? (fx fordi forældrenes sorg er mere vigtigt eller fordi de har en forventning om, at du har oplevet at miste mange gange i livet og derfor ikke i samme grad er berørt eller har brug for støtte/hjælp) Hvorfor tror du, at de tænker dette?
 - Oplever du, at venner og bekendte har ”glemt” eller ignoreret din sorg som bedsteforældre? Hvordan kan det være?

Den nære familie

- Hvordan har dig og dit voksne barn kunne støtte og hjælpe hinanden i sorgen?
- Har du kunne snakke åbent med dit voksne barn om din sorg over at miste dit barnebarn? Hvordan? Hvorfor/hvorfor ikke?
 - Har du oplevet, at du har måtte begrænse din sorg i dit voksne barns nærvær? Hvordan kan det være? (indtager en bestemt forælderrolle, deres sorg mere vigtigt)
- Har du kunne snakke med din mand/kone om din sorg over at miste dit barnebarn? Hvordan? Hvorfor/hvorfor ikke?

Samfundet generelt

- Hvordan oplever du, at samfundet generelt tager højde for/har fokus på den situation bedsteforældre står i, når de oplever at miste deres barnebarn?
- Hvordan oplever du, at der skabes plads til din sorg over at miste et barnebarn i samfundet?
- Hvordan oplever du, at der i samfundet er forståelse og anerkendelse af den sorg, som bedsteforældre kan opleve i forbindelse med tabet af et barnebarn?

Følelsesarbejde

Følelseshåndtering- og styring

- Hvordan har du håndteret din sorg og de følelser, du har oplevet i forbindelse med tabet af dit barnebarn?
- Hvem snakker og deler du din sorg med? Hvordan har du kunne udtrykke din sorg overfor andre?
 - Hvad snakker I om? Kan du komme med konkrete eksempler?
 - Hvordan har andre reageret, når du har delt din sorg med dem?
 - Er der nogle ting, som du ikke fortæller eller bevidst undlader, når du snakker med andre om din sorg? Hvordan kan det være?

Skjult og tavs sorg

- Er der nogle situationer, steder eller personer, hvor du har svært ved at udtrykke din sorg eller har måtte begrænse den? (fx forældre, kollegaer, venner eller bekendte)
 - Kan du komme med konkrete eksempler? Hvordan kan det være? (Nervøs for andres reaktion, virke upassende, opfattelser af at forældrenes sorg er mere vigtigt m.m.)
- Har du oplevet, at andre synes det har været upassende eller uacceptabelt, at du har talt om din sorg over at miste dit barnebarn? Hvordan kom det til udtryk og i hvilke situationer?
 - Er der nogen, der har mødt dig med negative kommentarer eller udtalelser, når du har fortalt dem om din sorg? (negative sanktioner) Hvad har de sagt/gjort?
- Har du i nogle sammenhænge måtte skjule, nedtone eller undertrykke din sorg og dine følelser overfor andre? Kan du komme med konkrete eksempler? Hvorfor tror du, at du har haft det sådan?

Isoleret og privat sorg

- Oplever du nogle gange, at du står alene med din sorg over at miste dit barnebarn? Hvordan kommer det til udtryk?
- Har du oplevet, at du har isoleret/trukket dig fra sociale relationer eller undgået specifikke situationer/begivenheder, fordi du ikke følte, at du kunne snakke åbent omkring din sorg? (fx fordi andre har mødt dig med negative kommentarer, når du har snakket om din sorg)

Ritualer og sorgpraksisser

- Har du nogle ritualer/aktiviteter i hverdagen eller ved særlige lejligheder, hvor du mindes xx? (det kan fx være fotografier, musik, hjemmealter, tænde et lys, besøge gravstenen, en mindetatoering, en ring, mindet.dk m.m.)
 - Er det noget du gør alene eller sammen med andre? Hvem?
 - Hvilken betydning har det for dig? Er der nogle særlige minder og følelser forbundet med dette? Hvordan kan du bruge disse ritualer/aktiviteter i din sorg?
- Forud for interviewet spurgte jeg om du ville tage en genstand eller sang med, som minder dig om dit barnebarn og har været betydningsfuldt for dig i din sorg. Hvad har du taget med og hvorfor har du netop valgt at tage det med?
 - Hvorfor er denne genstand/sang betydningsfuld for dig? Er der nogle særlige minder og følelser forbundet med denne genstand/sang?
 - Hvordan har du kunne bruge genstanden/sangen i din sorg?

Afrunding

- Er der noget du gerne vil tilføje, som du synes vi mangler at tale om?
- Hvordan har det været for dig at blive interviewet?

Tusind tak, fordi jeg måtte interviewe dig. Jeg sætter meget stor pris på, at du havde interesse, tid og lyst til at dele din historie med mig. Hvis du har spørgsmål eller tilføjelser, er du altid velkommen til at kontakte mig.

BILAG 5. SØGEORD TIL LITTERATURSØGNING

Blok 1	Blok 2	Blok 3	Blok 4
(”grandpa*” OR ”grandma” OR ”granddad*” OR ”nanna” OR ”grandfather” OR ”grandmother” OR ”grann*” OR ”bereaved grandparent*” OR ”families”)	(”grandchild*” OR ”granddaughter” OR ”grandson*” OR ”child*” OR ”kid”)	(”grief” OR ”griev*” OR ”sorrow*” OR ”mourn*” OR ”loss” OR ”woe” OR ”bereave*” OR ”double grief” OR ”double loss” OR ”double pain” OR ”cumulative grief” OR ”disenfranchised grief” OR ”hidden grief” OR ”forgotten griev*” OR ”grief reaction*” OR ”grief respons*” OR ”delayed grief” OR ”suppressed grief” OR ”suffocate grief”)	(”feeling rule*” OR ”norm*” OR ”social norm*” OR ”cultural norm*” OR ”display rule*” OR ”feeling culture” OR ”emotionwork” OR ”emotion management” OR ”social structure” OR ”culture” OR ”stigma”)